

John V. Jensen

“vil man målet, må man også ville midlerne”

– eller ekspropriationen af Eventyrets Land

I årene 1964 til 1970 foregik en omfattende ekspropriation af en lang række private landbrug, beboelseshuse og fritidsboliger for at give plads til en udvidelse af det militære øvelsesterræn ved Oksbøl. Denne artikel undersøger, hvorfor Folketinget valgte at sidde de lokale protester overhørig og dermed tilside-sætte mere end 100 lodsejeres grundlovssikrede ejendomsret til fordel for almenvellet.

Indledning

Det er et helt specielt landskab, der møder den, der færdes i området få kilometer vest for den lille sydvestjyske by Oksbøl. Tilsyneladende er der tale om et åbent vestjysk landskab med små spredte husmandssteder, men kommer man husene nærmere, opdager man snart, at det, som ved første øjekast ligner almindelige ejendomme med sprossevinduer, blot er en kulisse. Der drejer sig dog ikke om en almindelig teaterkulisse, men om huse og ejendomme, der engang udgjorde rammerne for familiers dagligliv. Husene er tømt for løsøre, men tages bygningerne i nærmere øjesyn, kan man visse steder stadig fornemme de tidligere køkkener og stuer. Spor af de gamle haver viser sig endnu om foråret ved, at enkelte påskeliljer tålmodigt spirer frem år efter år. Alt sammen er det spor efter det liv, der har udspillet sig i hvert eneste af disse huse.

De spredte bygninger udgør samlet set en del af en større fortælling om en egn, der blev eksproprieret og affolket, fordi Forsvaret havde brug for større øvelsesarealer som en følge af det danske NATO-medlemskab. I Folketingets beslutningsproces spillede økonomiske overvejelser ind, men også det principielle spørgsmål om borgernes grundlovssikrede ejendomsret over for almenvellet, et dilemma, der ikke kun blev adresseret fornuftsmæssigt, men også følelsesmæssigt. De stærkeste følelser kom dog til udtryk i de voldsomme protester fra de berørte landbrugere og sommerhusejere i Aal og Ho-Oksby kommuner. At dømme efter historikeren Niels Kayser Nielsen (1949-2012) led de da også en voldsom uret. Han har i sin inspirerende bog *Steder i Europa* fra 2005 karakteriseret ekspropriationen således:

“[Ekspropriationen af] Eventyrets Land viser ikke kun en ualmindelig kynisk, beregnende og nonchalant adfærd fra den danske stats side. Eks-

propriationen er et af de værste overgreb mod en lokalbefolkning siden 2. verdenskrig. Alene af den grund fortjener sagen belysning.”²¹

I det følgende skal det derfor undersøges, hvorfor politikerne valgte at handle, som de gjorde, og hvorfor det ikke lykkedes modstanderne at ændre beslutningen.

Litteratur og kilder om emnet

Historien om statens ekspropriation af området vest for Oksbøl til det danske forsvar er endnu ikke tilbundsgående udforsket. Der findes ganske vist oversigter og enkelte detailstudier, der fokuserer på udvalgte dele. Emnet har altid delt vandene, og det, der hidtil er skrevet om emnet, har ofte anskuet sagen fra enten Forsvarets side eller med fokus på de mest udholdende modstandere af ekspropriationsplanerne blandt de lokale beboere.

Beskæftiger man sig med emnet, er Lydik Andreas Lehnemanns to bind med titlen *Ekspropriationen af Eventyrets land* fra 1976 og 1977 uomgængelige. Der er tale om en stor kildesamling af avisartikler, skrivelser og breve, der kaster lys over sagen. Andreas Lehnemann (1898-1981) var selv dybt involveret i sagen, og han var den sidste lokale beboer, der forlod sin gård i 1970. For dem, der endnu husker sagen, vil netop Lehnemanns navn være synonym med kampen for hjemmet. Han delte imidlertid vandene, hvorfor nogle så på ham med respekt og anerkendelse, mens andre var uenige i hans stædige modstand. Med de to bind har han over for eftertiden villet kaste lys over det, der efter hans overbevisning var en uretmæssig og uretfærdig handling fra statens side mod ham selv og den øvrige lokalbefolkning. Samlingen indeholder et stort materiale og i hundredevis af udklip og breve fra sagen, men er ikke fuldstændig.

En oversigt over ekspropriationen i Aal og Oksby kommuner er desuden givet i bogen *Oksbøllejren gennem 50 år*, redigeret af Leif G. Ipsen i 1979. Heri finder man en kortfattet, men informativ gennemgang af sagen. Fokus ligger især hos Forsvaret og dermed også hos staten og Aal kommune, mens lokalbefolkningens kritik ikke fylder meget. En anden vinkel på ekspropriationen finder man i en rapport fra Den Sociale Højskole i Esbjerg fra 1982, hvor emnet er de psykiske og sociale følger, som processen fik for de mennesker, den berørte. Ikke nok med, at processen stod på i 10 år, men efterfølgende måtte de eksproprierede i gang med at skabe sig en ny tilværelse. Rapporten anskuer problematikken fra de eksproprieredes side og er kritisk over for myndighedernes håndtering af sagen. Det kommer i interviewene godt frem, hvor følelsesmæssigt kompliceret ekspropriationen var. Rapporten indeholder desuden flere interessante statistiske undersøgelser.

I øvrigt må man konstatere, at litteraturen især har anskuet problemstillingen

fra lokalt hold. Det gælder for eksempel Helle Hestbechs og Lasse Fribergs artikel, "Eksproprieringen af Vejers", der findes i *Mark og Montre*, 2003, hvor forfatterne blandt andet har kortlagt de forskellige grupperinger, som de berørte lodsejere fandt sammen i. Niels Kayser Nielsen har i artiklen "Bemægtigede steder. Ekspropriationen af Eventyrets land", der er trykt i bogen *Steder i Europa. Omstridte byer, grænser og regioner*, 2005, dels redegjort for det historiske forløb, dels analyseret lokalbefolkningens incitament for modstanden mod, hvad nogle af dem opfattede som et overgreb mod deres fundamentale demokratiske rettigheder. Kayser Nielsens sympati ligger hos de eksproprierede, men hans artikel lider lidt under, at den i høj grad er baseret på Lehnemanns kildesamling. Emnet er desuden flygtigt berørt i bøgerne *Vejers* og *Blåvand* af Mariann Ploug og Palle Uhd Jepsen.

Yderligere forefindes på det lokalhistoriske arkiv i Oksbøl en del materiale, som er inddraget i denne artikel, hvor det har været relevant. Herudover er *Folketingsstidende* en hidtil uudnyttet kilde, der gør det muligt at følge den politiske beslutningsproces på Christiansborg og dermed kaste nyt lys over de politiske motiver og interesser bag beslutningen om at gennemføre ekspropriationen.

Om "Eventyrets Land"

"Ekspropriationen af Eventyrets land", som Andreas Lehnemann døbte sagen, er historien om anlæggelsen af Danmarks største øvelses- og skydeterræn i tilknytning til Oksbøllejren, og det er samtidigt historien om de lokale beboere, der blev tvunget til at sælge deres ejendomme i områderne ved Børsmose, Grærup, Vejers og Mosevrå. Selve navnet "Eventyrets Land" stammer fra forfatteren Thomas Lange (1829-87), der tilbragte de første ti år af sit liv i morbroderens præstegård i Ho. I bogen *Eventyrets Land. Et Billede af Livet og Naturen ved Blåavandshuk* fra 1865, der blev hans gennembrud som forfatter, gav han en poetisk beskrivelse af egnen og naturen omkring Blåavandshuk.² Bogen blev altså skrevet mange år efter, at Lange havde forladt stedet, men inden da havde egnen gjort et uudslætteligt indtryk på ham. Betydningen af Langes bog, om end både han og bogen stort set er glemt i dag, er først og fremmest, at han i senromantisk sprog og stil var den første, der satte ord på landskabet ved Blåavandshuk og dets karakter, der for Lange udmærkede sig ved ensomhed og storhed. Med erklæringen af sin kærlighed til "Eventyrets Land" var Thomas Lange med til at åbne den lokale befolknings øjne for deres egns særlige kvaliteter. Allerede i 1930'erne havde den tidlige turist-oplysning taget navnet til sig i markedsføringen af området vest for Varde fra Skallingen til Nymindegab/Tipperne. Varde blev nu "*porten til Eventyrets Land*", hvorved Eventyrets Land blev udvidet fra blot at omfatte området ved Skallingen til hele den vestlige del af den nuværende Varde Kommune.³

Figur 1. Et glimt af tiden før ekspropriationerne, da området endnu var præget af mindre landejendomme. Disse gårde ved Grærup er malet af Alfred Mårtens juli 1929. Museet for Varde By og Omegn.

Langes blik på landskabet var romantisk, men det vigtige er, at han medvirkede til at give området en identitet, som de lokale modstandere af ekspropriationen kunne være fælles om. Lange satte ord på stedets “ånd” for at blive i den romantiske terminologi – det unikke, som ikke uden videre kunne købes for penge.

I en lidt senere beretning, *Fra Danmarks far west*, skrevet af Nr. Nebel-lægen Iver Iversen i 1884, er opfattelsen en noget anden. Han var på tur i området omkring Oksbys stråtækte kirke, der nu for længst er nedrevet, og skrev “Vi kørte videre. Egnen blev fattigere og fattigere, boligerne simplere og færre, agrene tyndere; heden begyndte at pippe frem.”⁴ Iversens skildring peger på, at godt nok var egnens ensomhed og natur dejlig, men den var også fattig og livsbetingelserne svære. De to skildringer beskriver imidlertid to væsentlige sider af landskabet og indeholder i virkeligheden hver deres sandhed om egnen, hvorfor de ikke modsiger, men komplementerer hinanden. Iversens skildring er af materialistisk observans imod Langes idealistiske. I 1960’ernes debatter for eller imod militærets ekspropriation er det tydeligt, at begrebet “Eventyrets Land” udelukkende blev brugt i debatten af modstanderne af ekspropriationen, som udnyttede dets idylliserende klang, mens fortalernes benyttede mere neutrale udtryk som “arealer i Ho-Oksby og Ål Kommuner” eller “området vest for Oksbøl”.

Den militære tilstedeværelse omkring Oksbøl

Den militære tilstedeværelse omkring Oksbøl går tilbage til 1929, da Kallesmærsk Hede som det første område blev eksproprieret, og de første artilleriskydninger fandt sted. Under besættelsen 1940-45 overtog den tyske værnemagt militærlejren ved Oksbøl, og i løbet af besættelsen udvidedes både lejren og øvelsesområdet betragteligt. Det tyske behov for plads i Oksbøl-området betød, at betydelige landbrugsarealer, der tilhørte gårde i Børsmose og Grærup, blev eksproprieret af Krigsministeriet til den tyske værnemagt. Det samme gjaldt syv ejendomme i Sølager. Flere bønder, der senere skulle blive berørt af ekspropriationen i 1960'erne, mistede allerede dengang jord i forbindelse med en militær ekspropriation. Dette gjaldt blandt andre også før omtalte Andreas Lehnemann.⁵ Efter befrielsen i maj 1945 fik de berørte landmænd i øvrigt hverken erstatning eller deres jord returneret – den forblev under hærens kontrol.⁶ Mens den såkaldte Nordlejr efter befrielsen i 1945 blev omdannet til den store Oksbøllejr for tyske flygtninge og siden indrettet som lejr til militærnægtere, indgik den noget mindre, men endnu eksisterende Sydlejr – den nuværende militærlejr i Oksbøl – i genopbygningen af det danske forsvar.

Allerede i 1946 begyndte de første skydninger med artilleri, men helt fra begyndelsen i 1930'erne havde Forsvaret været klar over, at skydeterrænet ikke var stort nok. Heller ikke den tyske udvidelse af skydearealet viste sig tilstrækkelig, blandt andet fordi der var problemer omkring overskydning af civilt område.⁷ Nogen løsning på problemet kom der dog ikke, og allerede fra 1950'erne begyndte de første mere vedholdende rygter om en større udvidelse af militærets arealer at svirre i lokalområdet.⁸ Dette var en følge af det danske NATO-medlemskab og de stigende internationale spændinger mellem øst og vest. I 1952 oprettedes kampvognsskolen, som placeredes i Oksbøl, hvor der var god plads og adgang til det store skydeterræn på Kallesmærsk hede. Imidlertid strandede planerne om en ekspropriation ved Oksbøl dengang på, at der ikke var råd til de af Forsvaret ønskede udvidelser.⁹ Omkring 1960 havde kampteknikkerne imidlertid ændret sig så meget, at et større og mere sammenhængende øvelseterræn forekom strengt nødvendigt set fra et militært synspunkt. Indførelsen af bælte køretøjer gjorde øvelserne i civile områder mere komplicerede og for visse enheder umulige.¹⁰ Man rådede ganske vist allerede over 4.000 hektar land, primært på Kallesmærsk Hede, men længere mod nord havde arealet en u hensigtsmæssig form. Særligt ved lokaliteterne Grærup og Vejers var der en flaskehals, som besværliggjorde de stadig mere pladskrævede taktiske øvelser. Derfor ønskede Forsvaret en udvidelse af øvelseterrænet, og det var således med fornyet styrke og vilje, at de militære udvidelsesplaner i begyndelsen af 1960'erne dukkede op igen.

Da den kolde krig kom til “Eventyrets Land”

Militærets aktuelle ønske om et udvidet engagement i området ved Oksbøl kunne kædes sammen med det seneste forsvarsforlig fra 1960. Det var præget af tidens politiske spændinger mellem Washington og Moskva, hvor Danmark med indmeldelsen i NATO i 1949 havde valgt side i den kolde krig. Deraf fulgte et større forsvarsbudget samt en række forpligtelser i forhold til alliancen, så som et moderne og funktionsdygtigt forsvar. Forsvarsforliget var et bredt forlig mellem Socialdemokratiet, Venstre, Det Konservative Folkeparti og Det Radikale Venstre. Sidstnævnte var med for første gang og accepterede dermed reelt NATO-medlemskabet som grundlag for en fremtidig dansk forsvarspolitik. Således indvarslede forsvarsforliget nye tider i forsvarspolitikken i årene fremover, og forsvarsbudgettet steg nu til 1.054 millioner kroner årligt med et pristalsreguleret driftsbudget. Budgettet skabte betydeligt goodwill hos NATO, også selvom budgetrammen faktisk ikke levede op til NATO's ønsker.¹¹ Foruden en tjenestetidsnedsættelse til 12 måneder i takt med hvervningen af mere fast menigt personel rummede forliget som noget nyt nøje angivelser af Forsvarets styrkemål. Forsvarsforliget indebar en effektivisering, men dog ikke en atombevæbning af Forsvaret, som især de Konservative havde ønsket. I kølvandet på forliget indgik Danmark og USA gennem NATO en aftale om placering af NATO-depoter i Jylland, og samtidig modtog Danmark de første raketter, Nike og Honest John, samt tre eskadriller helt nye Super Sabre kampfly.¹²

Alt dette var baggrunden for den skrivelse, som den socialdemokratiske forsvarsminister Victor Gram afleverede til Folketingets Finansudvalg dateret den 4. november 1964, hvori han fremlagde Forsvarets ønsker om mere tidssvarende og større øvelsesarealer. Forsvaret stod, som nævnt, over for en modernisering til bælteartilleri med selvkørende haubits M109'er og pansrede mandskabsvogne, benævnt M113. I skrivelseren bad forsvarsministeren om tilladelse til at ekspropriere 1840 hektar beliggende i Ho-Oksby og Aal kommuner.¹³ Planen var yderligere begrundet i en ønsket afvikling af de militære områder i København, og at landets øvrige øvelsестerræner ved blandt andet Jægerspris allerede var fuldt udnyttet. Når blikket var rettet mod det pågældende område, skyldtes det, at det var tyndt befolket, og at jorden var mindre god som landbrugsjord, men også at udstykningen og salget af sommerhusgrunde i Oksbølområdet var i hastig vækst. Denne udvikling ville få betydning for Forsvarets brug af området, dels i forhold til støjgener og lignende, som på længere sigt ville gøre det umuligt for Forsvaret at operere alt for tæt på sommerhusområderne, dels i form af en forventelig stigning i grundpriserne, der ville gøre en eventuel ekspropriation mere bekostelig.¹⁴ Herefter sluttede forsvarsministerens skrivelse med ønsket om Finansudvalgets opbakning til anvendelsen af

Figur 2. M109 var et af de nye pladskrævende bæltekøretøjer, som Forsvaret modtog i 1965. Museet for Varde By og Omegn.

“det fornødne beløb” til ekspropriationen.¹⁵ Det betød, at forsvarsministeren reelt bad Finansudvalget om en blankocheck til ekspropriationen af de pågældende områder.

Det fremgik således tydeligt af skrivelsen, at man både fra Forsvarets og Forsvarsministeriets side var meget bevidste om, at der skulle handles hurtigt, inden der kom for meget gang i sommerhusbyggeriet. En hurtig aktion ville desuden, alt andet lige, gøre det sværere for den lokale befolkning at organisere en egentlig modstand, og den ville samtidigt minimere risikoen for, at sagen endte som et politisk slagsmål, i værste fald uden en løsning. Der var derfor al mulig grund til at få forslaget godkendt i Finansudvalget hurtigst muligt.

Politisk var der i Folketinget bred opbakning til Forsvarets ønsker om at få udvidet øvelsesarealerne, og at dømme efter mandatfordelingen i Folketinget var der tilsyneladende også i den brede befolkning et overvejende flertal for NATO-samarbejdet og dermed en forståelse for, at Forsvaret skulle tilgodeses.¹⁶ Set fra næsten alle andre steder i landet kunne for-

svarsministeriets valg af arealerne ved Ho-Oksby og Aal kommuner vel kun opfattes som både velbegrunderet og fornuftigt, når det nu *skulle* være. Der var dog et mindre problem, nemlig at der på de ønskede 1.840 hektar land boede en hel del mennesker fordelt på 71 landbrugsejendomme, 38 parcelhuse og 38 sommerhuse. Oven i disse ejendomme kom 87 endnu ubebyggede sommerhusgrunde.¹⁷ Konsekvenserne af forsvarlets planer ville for området beboere betyde, at de måtte forlade deres gårde og huse, som i nogle tilfælde var gået i arv i flere generationer, og egnen ville blive helt affolket. Et pennestrøg i Folketingets Finansudvalg ville reelt kunne sende mere end hundrede familier ud af deres hjem.¹⁸

Alligevel kunne sagen på papiret virke rimelig nok. Af flere onder valgte man det mindste. Mere kompliceret blev det naturligvis, da en konkret lokalitet blev udpeget, hvor lige så konkrete beboere måske havde forestillet sig, at de skulle bo til deres dages ende, sådan som deres forældre og bedsteforældre havde gjort det. Hvad der for nogle blot havde været et sejlivet rygte, materialiserede sig nu og skulle snart få meget vidtgående betydning for beboerne på de 1.840 ha. Samtidig måtte beboerne også snart konstatere, at der ingen hjælp eller støtte var at hente, hverken i Landbrugsministeriet eller Kulturministeriet. Førstnævnte havde ingen indvendinger mod nedlæggelsen af landbrugsejendommene, mens sidstnævnte gerne så ekspropriationerne indgå i en stor naturpark fra Skallingen til Tipperne.¹⁹

Ekspropriationsloven²⁰

Lovgivningsmæssigt havde Folketinget allerede i 1954 revideret ekspropriationsloven i forhold til militære anlæg. Den ny lov afløste således de hidtidige bestemmelser på området, der gik tilbage til 1934, og som ikke længere var tidssvarende i forhold til de krav, som Forsvarets udvikling i efterkrigsårene stillede. Loven bemyndigede forsvarsministeren – eller en kommune med forsvarsministerens samtykke – til at ekspropriere til udvidelse eller oprettelse af anlæg til landets forsvar, herunder garnisonering, oplagring eller uddannelse.

I Folketinget havde kun kommunisterne været imod forslaget. De havde krævet, at repræsentanter for landbrugsorganisationerne skulle inddrages i forhandlingerne om lovforslaget. De forsvarsvenlige partier, de Konservative og Venstre, havde derimod gjort gældende, at staten så vidt muligt skulle indgå frivillige aftaler i stedet for ekspropriation, samt at man ville undgå ekspropriation af god landbrugsjord. For Retsforbundet udtrykte Søren Olesen sine betænkeligheder ved lovforslaget og ønskede derfor en oversigt over Forsvarets eksisterende arealer. Den socialdemokratiske forsvarsminister, Rasmus Hansen, fandt dengang de borgerlige partiers indvendinger relevante, hvorimod han anså Retsforbundets ønske for unødvendigt.

Under lovforslagets 2. behandling fremsatte kommunisterne et ændringsforslag, der gik ud på, at der i forbindelse med en ekspropriationssag skulle nedsættes et udvalg på tre mand, udpeget af henholdsvis landbrugsministeriet, De Samvirkede Danske Landboforeninger og De Samvirkende Husmandsforeninger. Ændringsforslaget blev dog nedstemt, og lovforslaget blev klart vedtaget ved folketingets tredje behandling med 117 stemmer mod 11. De sidste kom udelukkende fra Danmarks Kommunistiske Parti og Retsforbundet. Den ny lov kunne derfor stadfæstes den 11. juni 1954. Dermed var det juridiske grundlag for fremtidige militære ekspropriationer på plads med den næsten bredest tænkelige opbakning. Knap ti år senere, den 4. juni 1964, stadfæstede Folketinget endnu en lov nu om "Fremgangsmåden ved ekspropriation vedrørende fast ejendom". Den ny lov præciserede først og fremmest den formelle fremgangsmåde ved ekspropriationsforretninger i forhold til Grundlovens § 73, der blandt andet siger, at ejendomsretten er ukrænkelig, og at ingen kan tilpligtes at afstå sin ejendom, uden hvor almenvellet kræver det. Det kan kun ske ifølge lov og mod fuldstændig erstatning.²¹

Formålet med lovrevisionen var først og fremmest

"at sikre en i hele samfundets interesse hensigtsmæssig udformning af [ekspropriations]-projektet, samt at der ved anlæggets udformning og det konkrete ekspropriationsindgrebs detaljerede fastlæggelse tages tilbørlige hensyn til ekspropriaternes og andre udenforståendes berettigede interesser. Der åbnes ekspropriaterne, kommunalbestyrelser og andre, der har en konkret interesse i projektet, en adgang til at fremkomme med indsigelser mod dettes udformning, påpege specielle for dem bestående vanskeligheder og få disse synspunkter vurderet af et uafhængigt organ, og der er i loven indført detaljerede bestemmelser om bekendtgørelse, indvarsling m.v., der skal sikre partnernes mulighed for at give deres mening til kende."²²

Når man får læst sig gennem den knudrede juridiske sprogbrug, så indebar loven utvivlsomt en forbedring af borgernes stilling, og politisk var der da også generel tilfredshed med, at lovgivningen nu blev revideret til borgernes fordel. Ganske vist havde både Venstre og de Konservative visse indvendinger, fordi de ikke på alle områder fandt lovforslaget vidtgående nok. Det drejede sig imidlertid om mindre detaljer. Axel Grøndahl fra De Uafhængige udtrykte derimod sin glæde over, at borgernes rettigheder blev styrket med den nye lov. I modsætning til debatten omkring ekspropriationsloven i militære øjemed fra 1954, hvor der havde været modstand fra DKP og Retsforbundet, bakkede alle

op om den ny lov, og lovforslaget blev således vedtaget med 133 stemmer. Den ny lov trådte i kraft per 1. oktober 1964.

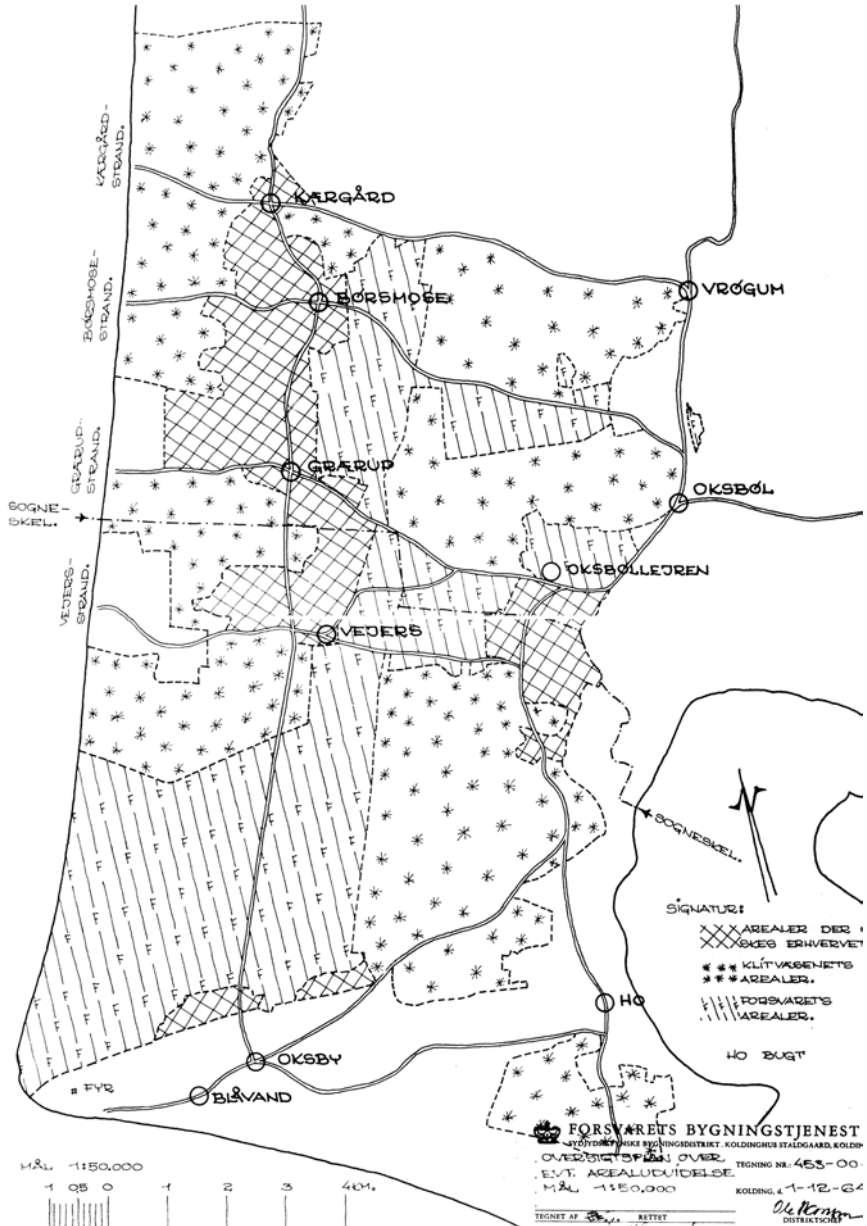
Lovmæssigt var alt således på plads, da forsvarsminister Victor Gram den 4. november samme år fremlagde sin skrivelse vedrørende Forsvarets udvidelsesønsker i Folketingets Finansudvalg.

De første lokale reaktioner

Forud for forsvarsministerens skrivelse havde forberedelserne allerede været i fuld gang. Forsvaret havde, ifølge forsvarsministeren, haft følere ude allerede et par år tidligere, nemlig tilbage i 1962. Her havde Forsvaret udpeget området i Aal og Ho-Oksby kommuner som det bedst egnede.²³ I den forbindelse havde man afholdt et møde for lukkede døre med sognerådsformændene fra de to berørte kommuner, og siden havde de lokale gisninger og usikkerheden taget til.²⁴ Det er imidlertid ganske interessant at konstatere, at sognerådet i Aal kommune stillede sig langt mere positivt over for en eventuel ekspropriation, end tilfældet var i Ho-Oksby kommune.²⁵ De divergerende opfattelser skyldtes, at sognerådsformanden i Aal kommune, bagermester Egon W. Jensen, forudså nye arbejdspladser, en befolkningstilvækst og øgede skatteindtægter i forlængelse af et større øvelsesterræn til Forsvaret:

“Efter at have været i kontakt med alle fastboende, hvis ejendomme er omfattet af ekspropriationsplanen, mener jeg at kunne sige, at den overvejende stemning nu er at få ekspropriationen hurtigt overstået [...] For Aal sogneråds vedkommende går vi helt ind for planerne. Samfundsøkonomisk må det være rigtigt at foretage udvidelsen af skydeterrænet her”.²⁶

I Ho-Oksby var sognerådsformand Hans Pedersen mindre optimistisk, fordi han ikke regnede med at få megen glæde af eventuelle nye arbejdspladser. Derimod frygtede han, at Forsvarets tilstedeværelse ville ødelægge turismen i området og i hvert fald i perioder isolere de små samfund længst mod vest, samtidigt med at affolkningen ville gøre det umuligt for kommunen at fortsætte som selvstændig enhed. “*Fra kommunens side kan vi naturligvis ikke gå ind for planerne. Det kan kun medføre tab for os, at man vil tage vores skatteydere*”, udtalte sognerådsformand Hans Pedersen til *Vestkysten*.²⁷ Sagen blev imidlertid yderligere kompliceret af, at der fandtes modstandere såvel som tilhængere inden for begge sognekommuner. Ikke mindst Egon W. Jensens ord provokerede flere til at tage til genmæle i avisen.²⁸ Af udtalelserne fremgår det, at de to sognerådsformænd på dette tidlige tidspunkt først og fremmest var optaget af, hvilken betydning – gunstig eller ugunstig – den påtænkte ekspropriation

Figur 3. Dette kort viser de arealer, som forsvaret ønskede at ekspropriere i Sydvestjylland. Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv, Forsvarets bygningstjeneste, 1964.

kunne få for især den økonomiske udvikling i netop deres område, mens forholdet mellem almenvellets interesser og det enkelte individs ejendomsret ikke spillede nogen videre rolle.²⁹

Hele forløbet fra de første mere sejlivede rygter om en forestående ekspropriation opstod, og frem til at ekspropriationen blev fuldbyrdet, indebar måske især for landmændenes vedkommende en usikkerhed og medførte dermed også en tilbageholdenhed i forhold til større investeringer, vedligeholdelse af ejendommene og lignende, hvorfor udviklingen gik på standby for de fleste.³⁰ Var man købt eller solgt? Det var et af de spørgsmål, alle berørte nu måtte stille sig. I 1964 forekom intet dog at være sikkert endnu. Følger vi den debat, som beslutningsprocessen på Christiansborg fremkaldte, viser den imidlertid, at projektet *aldrig* var i fare for at falde til jorden politisk.³¹ Dog dukkede der også blandt politikerne nogle af de betænkeligheder op, der næsten altid vil være forbundet med en ekspropriation af så stort et område, hvor der ikke alene levede mennesker, men hvor en del af dem også havde deres udkomme af jorden.

“Visse forpligtelser”

Selvom det modsatte undervejs blev hævdet, var ekspropriationen, som det er fremgået, fuldt lovlig. Fra Forsvarsministeriets side tog man det således hele tiden for givet, at sagen var i almenvellets interesse, hvorfor de berørte beboere måtte afstå deres ejendomme imod fuldstændig erstatning i henhold til loven. Af folketingsreferaterne er det ikke til at afgøre, om man fra forsvarsministeriets side var forberedt på de komplikationer i form af modargumenter, protester og lignende, der senere opstod i forbindelse med ekspropriationen. Til gengæld kan man konstatere, at ministeriet var yderst vel forberedt på udvidelsen af det militære område omkring Oksbøl og Ho-Oksby. Således skulle forfatteren og fredsaktivisten Carl Scharnberg få fuldstændig ret, da han i et læserbrev allerede i december 1964 nøgternt sammenfattede konsekvenserne af forsvarsministerens og Forsvarets udvidelsesplaner i *Vestkysten*:

“Trods de kraftige protester mod udvidelse af øvelsesområdet i Oksbøl, må man nok indstille sig på, at en sådan udvidelse vil blive gennemført. Det er tvivlsomt, om vi alene herhjemme kan afblæse sagen, idet vi har visse forpligtelser”.³²

Udtalelsen om “*visse forpligtelser*” er interessant, fordi Scharnberg netop havde indset, at NATO-medlemskabet stillede krav, som Danmark nødvendigvis måtte leve op til. De danske politikere kunne ikke aflyse beslutningen om et større øvelsesterræn, uden at det kunne skade forholdet til USA. Scharnberg kunne derfor tidligt konkludere, at slaget var tabt!

For forsvarsministeren og Forsvaret gjaldt det nu om at få sagen igennem i Folketingets Finansudvalg, før rygterne om en forestående ekspropriation ville fordyre hele projektet.³³

“Lad menneskene være i fred”

Hvor man i Scharnbergs dystre konklusion fornemmer både pessimisme og resignation som hos en tilskuer uden indflydelse, spores en helt anden gejst og kampiver hos Socialistisk Folkeparti og dets repræsentant Johannes Skræppenborg-Nielsen, der ad flere omgange under sagens forløb udtalte en skarp kritik af ekspropriationsplanerne. Også hos andre politiske partier gav planerne anledning til panderynken, ikke mindst hos landbrugspartierne Venstre og De Uafhængige, der var fanget i lidt af et dilemma. På den ene side hyldede de principielt ejendomsrettens ukrænkelighed og måtte derfor forudse negative reaktioner, når denne ret i den konkrete sag skulle tilsidesættes. Sådanne negative reaktioner ville kunne brede sig til usikkerhed og frygt blandt partiets vælgere, ikke kun lokalt, men også på landsplan. På den anden side skulle partierne også varetage landets forsvarsmæssige interesser; det gjaldt ikke mindst Venstre, der havde været med i forsvarsforliget i 1960.

Denne ideologiske spaltning skabte problemer for de to overvejende liberale partier. Det første kritiske udspil kom dog hverken fra Venstre eller fra De Uafhængige, men som sagt fra SF og Skræppenborg-Nielsen. Den 15. december 1964 tog han ordet i Folketinget og forsøgte at slå til lyd for, at forsvarsministeren skulle tilbagekalde sin skrivelse til Folketingets Finansudvalg. I SF kunne man således ikke gå ind for ekspropriationen af arealerne i Aal og Ho-Oksby kommuner, og man mente, at det var en så stor beslutning, at den fordrede en grundigere drøftelse i Folketinget. Fra Skræppenborg-Nielsen lød det:

“Af hensyn til beløbets størrelse og ikke mindst af hensyn til de store menneskelige problemer m.v., som en ekspropriation uvægerlig vil medføre, har mit parti ment det rigtigst, at debatten og afgørelse af denne sag bør foregå i Folketinget og ikke i Finansudvalget”³⁴

Samtidig gjorde han det meget klart, at det var hans og SF's synspunkt, at forsvarsminister Victor Gram skulle lade menneskene og jorden i “Eventyrets Land” i Sydvestjylland i fred, som han udtrykte det.³⁵ Med anvendelsen af udtrykket “Eventyrets Land” forsøgte han at overbevise sine politiske modstandere om, at de var i gang med at ødelægge noget uerstatteligt, og talen var formuleret som et forsvar for individet og menneskene i området – men dog også motiveret af SF's kritiske holdning til den danske forsvarspolitik. Det var SF's og Skræppenborg-Nielsens synspunkt, at enhver, der havde beskæftiget

sig med sagen eller blot havde læst om den, ville vide, at en ekspropriation på en hel række meget vigtige områder, økonomisk og socialt, ville gribe aldeles afgørende ind i hele egnens liv, hvis den blev gennemført.³⁶ Endvidere ventilerede han en bekymring, som han i øvrigt delte med mange lokale beboere, ikke mindst i den daværende Ho-Oksby kommune, nemlig at områdets store rekreative værdier ville gå tabt for eftertiden for både dyr og for mennesker.³⁷ I stedet ville arealerne blive indtaget af styrtbombere, kanoner og skarpskydninger, som han formulerede det.³⁸ Samtidig forholdt Skræppenborg-Nielsen sig til modargumentet om, at det i det pågældende område ikke drejede sig om den bedste landbrugsjord, ved at påpege, at det var jord, som generation efter generation havde kæmpet for, og det vejede efter hans mening tungt:

“Jord, som dygtige jyske bønder ved et utroligt slid og ved et afsavn, som vi, der lever i dag, næppe kender eller drømmer om, har fravristet heden. Mere end 100 års kulturarbejde vil forsvinde som dug for solen”³⁹

“*Det værste er*”, tilføjede Skræppenborg-Nielsen, “*at omkring 120 familier simpelthen bliver jaget væk fra deres hjemstavn*”. Også forsvarsministerens udtalelse om, at ekspropriationen ville komme til at koste 15-20 millioner, var Skræppenborg-Nielsen skeptisk overfor, for det beløb ville efter hans mening slet ikke slå til. Regnede man i stedet med det dobbelte beløb, ville sandsynligheden for, at tallet kom til at stemme, nok være større. På baggrund af disse dystre fremtidsprognoser konkluderede SF og Skræppenborg-Nielsen i januar 1965, at man skulle lade projektet falde af hensyn til områdets befolkning og af hensyn til områdets rekreative værdier:

“Intet land mangler almindeligvis tragedier, men ligefrem at tilstræbe tragedien er vist for meget af det gode. Jeg anmoder derfor så indtrængende, som jeg kan, den højtærede forsvarsminister og hvert enkelt medlem af Folketinget om at medvirke til, at de påtænkte ekspropriationer i Sydvestjylland skrinlægges”⁴⁰

Havde Skræppenborg-Nielsen og SF haft held til at flytte spørgsmålet om ekspropriationen af områderne i Ho-Oksby og Aal kommuner over i Folketings-salen, ville det have givet modstanderne og ikke mindst de lokale mere tid til at plante tvivlens frø blandt de 175 folkevalgte om det rimelige i ekspropriationen. Var sagen således blevet genstand for en offentlig politisk debat, ville en gennemførelse af Forsvarets ønsker formentlig kunne være forhalet eller måske endda helt eller delvist forhindret.

Skræppenborg-Nielsens argumentation er interessant, fordi den først og

fremmest appellerede til den følelsesmæssige og immaterielle side af sagen. Når han således fokuserede på de lokale beboeres tilknytning til jorden og på hensynet til naturen, var han en af de ganske få politikere, der helt entydigt stillede sig på de lokale modstanderes side. Denne alliance mellem modstanderne blandt de lokale bønder og sommerhusejere og SF var yderst interessant. Modstanden mod ekspropriationen samlede dem, men ellers så de formentligt vidt forskelligt på næsten alt andet, så som den kolde krig, Forsvaret, landbruget og naturen. Alliancen og ønsket om at lade menneskene i fred var imidlertid en logisk konsekvens af SF's militærpolitik, der ifølge Skræppenborg-Nielsen selv gik ud på at få afrustet Danmark så snart som overhovedet muligt.⁴¹

“vil man målet, må man også ville midlerne”

SF gik altså forrest i kritikken af planerne, og alle øvrige politiske uoverensstemmelser til trods vakte de argumenter, der blev fremført af SF, utvivlsomt sympati hos ekspropriationsmodstanderne i blandt andet Grærup, Børsmose, Vejers, Mosevrå og Blåvand. I Folketinget stod Skræppenborg-Nielsen imidlertid næsten alene med sine synspunkter. Ikke desto mindre fremgår det interessant nok af debatterne, at Folketingets øvrige partier også vred sig ved uden videre at acceptere Forsvaret og forsvarsministeriets vidtgående planer. Således finder man blandt Skræppenborg-Nielsens politiske modstandere – det vil her sige de øvrige medlemmer af finansudvalget – en vis forståelse for dele af hans og SF's argumentation, når det gjaldt de berørte lokale beboeres situation. Vandene skiltes imidlertid i synet på Forsvarets betydning for Danmark og på landets forpligtelser i forhold til NATO-samarbejdet midt i den kolde krig. Kun SF mente helt at kunne se bort fra disse forhold, som netop vejede tungere end alt andet for de øvrige partier. Og det var også disse forhold, der i sidste ende fik alle øvrige partier til at gøre brug af loven om ekspropriation og dermed lade almenvellets og nationens interesser sejre over individet og dets grundlovssikrede ejendomsret – også selv om konsekvenserne for nogle borgere i Sydvestjylland ville blive ubehagelige.

Ser man nærmere på de enkelte finansudvalgsmedlemmers indlæg og argumenter, fornemmer man sagens kompleksitet. Således bakkede det socialdemokratiske medlem af finansudvalget, Ralph Lysholt Hansen, op om forsvarsministerens ekspropriationsforslag, men gav alligevel udtryk for betænkeligheder, hvorfor han måtte understrege, at sagen *ikke* var færdigbehandlet i Finansudvalget. Debatten havde nemlig bevirket, at en stor materialesamling var kommet politikerne i hænde, og den gav anledning til *“en masse spørgsmål til den højtærede forsvarsminister”*, som Lysholt Hansen udtrykte det. Lysholt Hansen kunne dog ikke lade være med at ironisere over Skræppenborg-Nielsens meget følelsesladede indlæg, idet denne under sit indlæg havde citeret

syvende strofe af Jeppe Aakjærs *Der dukker af disen min fædrenejord*, hvis to første verselinjer lyder: *“Her lå engang på en spergelgrøn toft/et hjem med skorsten på hæld”*. Lysholt Hansen kunne imidlertid fortsætte: *“Det havde en enkelt rad pølser på loft/men ellers kun armod og gæld”*, og han understregede dermed, at ikke alene følte han, at Skræppenborg-Nielsens indlæg var lovlig følelsesladet, men at Aakjær-citatet faktisk modsagde hele pointen. Kort sagt, Skræppenborg-Nielsen var en romantiker og idealist, der ikke havde blik for virkelighedens realiteter. Ikke desto mindre gav Lysholt Hansen dog SF’eren ret i, at det ville være klogt at tage det menneskelige perspektiv med, når sagens realiteter skulle bedømmes.⁴² Således var den socialdemokratiske ordfører principielt enig med SF i, at sagen burde besluttes i Folketinget, men han gjorde samtidig opmærksom på, at Skræppenborg-Nielsen selv skulle have bragt dette op i Finansudvalget, hvis sagen der skulle have været taget af programmet. Derudover mindede han Skræppenborg-Nielsen om, at han og hans parti også havde stemt for den ny ekspropriationslov vedrørende fast ejendom, som SF dengang havde givet udtryk for tilfredshed med.⁴³ Som det er fremgået, opfattede de fleste øvrige politikere revisionen af ekspropriationsloven fra 1964 som en forbedring af borgernes rettigheder, hvorfor alle partier, også SF havde stemt for den. Derimod havde hverken SF eller Skræppenborg-Nielsen været med til at stemme for ekspropriationsloven til militære anlæg af 1954, hvorfor argumentationen ramte ved siden af. For SF var problemet, at det var Forsvaret, der stillede krav, og så stillede man sig på modstandernes og naturens side.

Efter disse få forbehold kunne socialdemokraternes finansudvalgsmedlem fremhæve, at for Socialdemokratiet måtte baggrunden for drøftelsen og den endelige stillingtagen være den, at *“vil man målet, må man også ville midlerne.”*⁴⁴ Hermed havde Lysholt Hansen klart demonstreret sit partis standpunkt gående ud på, at almenvellet og de nationale interesser i dette tilfælde måtte overtrumfe det enkelte individs ejendomsret.

I Venstre skabte sagen i virkeligheden et langt større dilemma end hos socialdemokraterne. Venstres medlem af finansudvalget, Jens E. Foged, stod med et alvorligt problem. Først og fremmest var man i Venstre ikke videre begejstret for, at forsvarsministeren tidligere havde omtalt den militære erhvervelse som uundgåelig,⁴⁵ fordi det for Venstre var vigtigt at signalere, at sagen endnu ikke var helt afsluttet. For selv om Venstre og Jens Foged på den ene side gik ind for, *“at militæret skal have de bedst mulige arbejdsvilkår; det skal have mulighed for at gennemføre den opgave, som Folketinget har pålagt det”*,⁴⁶ så var det på den anden side også klart, at Venstre havde problemer i forhold til den grundlovssikrede private ejendomsret, der i videst muligt omfang skulle værnes om, hvis mulighederne var til stede, som Jens Foged anførte.⁴⁷ Sværest

var det dog nok for Venstre, at det især var landbruget, det gik ud over, og dermed partiets kernevælgere – både lokalt og nationalt – for hvem den private ejendomsret var et af samfundets mest afgørende principper. Det er derfor helt tydeligt, at Foged måtte balancere på en knivsæg i forhold til Forsvarets ønsker og vælgerne, henholdsvis almenvellet og individets rettigheder. Således var Venstre i forbindelse med vedtagelsen af ekspropriationsloven i 1954 gået ind for, at ekspropriation så vidt muligt skulle undgås for i stedet at stræbe efter frivillige aftaler. Denne mulighed blev dog i dette tilfælde slet ikke debatteret, angiveligt fordi sagen var så stor.

I stedet var det nu Venstres strategi at henlede forsvarsministerens opmærksomhed på Klitdirektoratets arealer, der udgjorde cirka 6.000 hektar. Ved at udnytte disse arealer mere effektivt; det vil sige lade Forsvaret benytte dem, mente Foged, at politikerne kunne komme nogle landmænd til undsætning og dermed begrænse angrebet på den private ejendomsret. I den henseende svarede Venstres forslag nok i virkeligheden til en god del af de ekspropriationsstruedes opfattelse af sagen.⁴⁸ Mindre bekymret var Jens Foged tilsyneladende for, at det ville betyde, at Klitdirektoratets arealer med skov og plantager ville gå til grunde. Rent økonomisk betød disse klitarealer ikke noget, da de efter hans vurdering antageligt gav underskud hvert eneste år, blandt andet fordi pasningen af dem var vanskelig.⁴⁹ Desuden lagde Jens Foged stor vægt på, at de arealer, der endte med at blive eksproprieret, *ikke* måtte blive lukket af for civilbefolkningen. Landets befolkning skulle fortsat have mulighed for at nyde godt af området – ikke mindst i sommerhalvåret.⁵⁰ Venstre og Foged fandt det dog beklageligt, at *“man var nødt til at ekspropriere på steder, hvor folk havde boet i generationer. Det er en alvorlig sag uanset, om de er fattige eller rige.”*⁵¹ Venstre forsøgte således at løse dilemmaet mellem hensynet til almenvellet og den vigtige private ejendomsret ved at skaffe sig nogle indrømmelser i forhold til Forsvarsministerens ønsker, således at man også efterfølgende havde rene hænder og kunne se sine vælgere i øjnene.

I det traditionelt forsvarsvenlige Konservative Folkeparti var finansudvalgsmedlem Jørgen Jensen mere klar i mælet. Dels ønskede man ikke at bakke op om SF's forslag om at gøre sagen til en folketingsbeslutning, dels havde partiet antagelig kun ganske få vælgere i området at tage hensyn til. Forsvaret, en konservativ mærkesag, var i denne sammenhæng vigtigst, og når der tilmed var lovhjemmel til at sætte processen i gang, måtte det også ske. Som Jørgen Jensen slog fast: *“Når vi ønsker et forsvar, så skal Forsvaret også have mulighederne, og det vil sige de nødvendige arealer.”*⁵² De ekspropriationsstruede jyder kunne altså ingen hjælp hente hos De Konservative. I et senere brev til forstander ved Statens Arbejdstekniske Skole i Stensbæk, Arne Overbye, citeres netop Jørgen Jensen, og her finder vi lidt flere nuancer hos De Konservative:

“Det har været en vanskelig sag at tage stilling til. Over for egnens og dens befolknings interesser har stået de nationale og forsvarsmæssige hensyn. [...] Vi har imidlertid ærligt bestræbt os på at dele “sol og vind” lige mellem de forsvarsmæssigt nødvendige hensyn og til egnens og befolkningens tarv.”⁵³

Fra det traditionelt mindre forsvarsvenlige Radikale Venstre var der heller ingen opbakning til SF's forslag, selv om Grethe Philip understregede, at

“i dette tilfælde er sagen særlig kompliceret, fordi der er hensyn at tage til så mange forskellige sider, til de fastboende, til sommerhusejerne og til de mennesker, der bor i de omkringliggende områder og som søger rekreation i de store, tyndt befolkede områder ud til Vesterhavet.”⁵⁴

Ikke desto mindre syntes det vigtigere for De Radikale, at ekspropriationen ville sætte skub i planerne om militærets snarlige udflytning fra Københavnsområdet, som så ville skabe plads til påtrængende undervisnings- og boligbyggeri, hvilket var klassiske radikale mærkesager.⁵⁵ I øvrigt støttede man Venstres krav om, at de rekreative områder *ikke* måtte blive utilgængelige for civilbefolkningen. Også de radikale gav udtryk for, at de – ligesom andre partier – var indstillet på at skabe så gode vilkår som muligt for den befolkning, der hidtil havde boet i området.⁵⁶

Einar Bækgaard fra det lille liberale parti De Uafhængige var sidst i udvalgsmedlemmernes talerække. Bækgaard startede med at beklage, at det desværre somme tider var nødvendigt at benytte sig af ekspropriationsretten, men i dette tilfælde var det nødvendigt. Ligesom Venstre havde også De Uafhængige vanskeligheder med at finde den rette grimasse i forhold til vælgerne. På den ene side var de forsvarsvenlige og på den anden side svorne tilhængere af den private ejendomsret – og nu var nogle potentielle vælgere i knibe. På linje med Venstre ønskede De Uafhængige også, at forsvarsministeren afsøgte alle muligheder for at løse ekspropriationsspørgsmålet så skånsomt og hensynsfuldt som muligt. Ganske som Venstre opfordrede Bækgaard forsvarsministeren til at se nærmere på klitvæsnet arealer. Klitvæsnet ville nok have betænkeligheder ved at åbne disse områder, der, som han udtrykte det,

“vel skal forhindre sandflugt, og det var granatnedslag og kampvogne naturligvis ikke befordrende for, men klitvæsnet måtte kunne forstå situationen”.

De Uafhængiges standpunkt var altså, at så få som muligt skulle eksproprieres.⁵⁷ Desuden bad Bækgaard om, at forsvarsministeren, såfremt en ekspropriation skulle finde sted, så ville sørge for, at de ekspropriationsramte ville få en forholdsvis lang tidsfrist til at afstå deres ejendomme.⁵⁸

Som det fremgår af debatten, stod SF reelt alene med deres modstand og støtten til beboerne i området vest for Oksbøl. Ændringsforslagene og indvendingerne fra de øvrige partier må karakteriseres som blot halvhjertede forslag til ændringer. Det gjaldt især Venstre og De Uafhængige, der havde vælgere i klemme og derfor luftede deres betænkeligheder, men det var uden betydning og fungerede vel nærmest som et alibi, fordi både Venstre og De Uafhængige udmærket må have vidst, at ekspropriationerne kunne vedtages af socialdemokraterne og de konservative alene, hvad de også endte med at blive.⁵⁹ At både Venstre og De Uafhængige overordnet set gik ind for ekspropriationerne synes sikkert, men udadtil og over for vælgerne ville man kræve indrømmelser og så om nødvendigt lade andre gøre "det beskidte arbejde".

Det fremgår af debatterne, at det var en kompleks sag. Ikke desto mindre fornemmer man også, at da det kom til stykket, var der alligevel ingen tvivl om opbakningen til Forsvarets ønsker. Således kan man kun læse debatten sådan, at alle finansudvalgets medlemmer på nær SF var indforstået med, at ekspropriationen skulle finde sted så hurtigt som muligt, ikke mindst af hensyn til Forsvarets behov, men formentlig i ligeså høj grad af hensyn til prisen på den forestående ekspropriation. Dertil kom også den problematik, som især De Radikale havde lagt vægt på, at pladssituationen for militæret, navnlig i København, på den lange bane var uholdbar.⁶⁰ Overordnet var det forsvarsforliget i 1960 samt forpligtelserne i forhold til NATO-alliancen, som ingen af forligspartierne havde i sinde at løbe fra, der afgjorde sagen og sikrede forsvarsministeren opbakning til forslaget.

Havde det ikke været tilfældet, kunne Venstre og De Uafhængige jo have bakket SF's modstand mere helhjertet op, for eksempel ved at støtte forslaget om at gøre sagen til en folketingsbeslutning, hvad de undlod at gøre. I den forstand sejrede fornuften klart over følelserne. Fornuften, repræsenteret ved almenvællets og nationens interesse, blev sat over de følelser, der var forbundet med det enkelte individs tilknytning til en privat ejendom og en egn. I den forstand lod beslutningstagerne i dette konkrete tilfælde ikke følelserne løbe af med sig, men valgte det, som man opfattede som det mindste onde. Det fremgår dog tydeligt, at finansudvalgets medlemmer stod i en situation, hvor de følte, at de var nødt til at tilsidesætte nogle for dem ellers vigtige principper.

“Mit parti vil ikke være med til al denne galskab”

Forsvarsminister Victor Gram kunne naturligvis ikke godtage SF's synspunkter, og ministeren imødegik da også ved førstkommende lejlighed forslaget om at tilbagekalde skrivelsen til Folketingets Finansudvalg med en klar afvisning: *“Det er vel overflødigt at sige, at jeg ikke finder det rimeligt at efterkomme opfordringen”*.⁶¹ Samtidig benyttede han lejligheden til at beklage den bekymring, som ekspropriationsplanerne skabte lokalt, men fik understreget, at erhvervelsen af området var uundgåelig, såfremt man fortsat ønskede at udbygge Forsvaret på det grundlag, der var lagt med Forsvarsforliget i 1960.⁶² Det vil sige, at man tilstræbte at få en stående styrke svarende til to en halv brigade, og at man opbyggede et pansret infanteri udstyret med bæltedrevne pansrede mandskabsvogne, bælteartilleri og bæltetekampvogne. Samtidig oplyste forsvarsministeren, at hærkommandoen faktisk havde overvejet andre placeringer nøje, for eksempel i området ved Borris Sønderland, der var eksproprieret i 1902,⁶³ men at Oksbøl-området ville være det lempeligste. Dertil kom det fordelagtige i beliggenheden ved Vesterhavet samt de tilstødende arealer, der tilhørte klitvæset, og som ville kunne fungere som opmarch- og sikkerhedsområde. Samtidig ville ekspropriationen af områder ved Børsmose, Grærup, Vejers og Mosevrå også betyde, at Forsvaret kunne begynde udflytningen fra København. Ved at sikre Forsvaret tidssvarende arealer til fremtidens øvelser, tjente sagen – efter forsvarsministerens vurdering – almenvellets interesse, hvilket lovliggjorde en ekspropriation. Samtidig undgik forsvarsministeren i sit svar behændigt at komme ind på de konkrete menneskeflytninger, der ville blive resultatet, idet han blot konstaterede, at Oksbøl-området ville være det lempeligste.

Forsvarsministeren søgte også at tilbagevise Skræppenborg-Nielsens dystre fremtidsscenarier for området. Han delte således ikke dennes frygt for, at området ville blive ødelagt for mennesker og dyr, og at hele naturen ville gå tabt ved at ekspropriere til Forsvaret.⁶⁴

“Det er ikke blot et spørgsmål om penge alene, men også et spørgsmål om at se de lysere punkter i denne sag. Jeg tror nemlig, at man på længere sigt må erkende, at statens ekspropriation af det pågældende område ikke alene vil sikre en særpræget egn med en særpræget natur, men også sikre åben adgang for befolkningen langt ud i fremtiden”,

sagde han således.⁶⁵ Derimod ville naturen være truet, hvis arealerne i stigende grad blev udbygget med sommerhuse, for da ville naturen gå tabt for alle andre end sommerhusejerne. Det var forsvarsministerens klare overbevisning, at de eksproprierede områder fortsat ville kunne bruges til rekreative formål,

Figur 4. Et af de karakteristiske skilte, der minder den forbi-passerende om militærets tilstedeværelse. Kilde: Museet for Varde By og Omegn.

idet “*der vil være åben adgang bortset fra de tider, da der er skarpskydninger*”. Og i forhold til dyrene, så var der ifølge forsvarsministeren ingen steder, hvor de trivedes så godt som på Forsvarets arealer. Ministeren erklærede sig derfor uenig i, at en ekspropriation af denne art ville gribe afgørende ind i arealets natur og udseende, og han ville ikke anerkende Skræppenborg-Nielsens påstand om, at man ligefrem tilstræbte tragedien. Ministeren slog i stedet fast, at han ikke var ubekendt med de komplicerede problemer, som processen indebar, men erklærede sig i samme anledning villig til at endevende alle problemer.

Samtidig benyttede ministeren lejligheden til at minde om, at det var hans ansvar at opfylde konsekvenserne af forsvarsforliget fra 1960. Et forlig, der betød, at Forsvaret fik mere komplicerede opgaver at løse og derfor fik behov for mere øvelsesplads.⁶⁶ Han udtalte:

“Det er altså ikke nogen tragedie, der er tale om i denne henseende; det er en proces, som vi har oplevet i så mange andre tilfælde, og som man kan beklage, men som er en konsekvens af den politik, det høje ting med så overvældende flertal har besluttet.”⁶⁷

Meningsudvekslingen demonstrerer først og fremmest to vidt forskellige forventninger til fremtiden. Hvor Skræppenborg-Nielsen var yderst pessimistisk, så var forsvarsminister Victor Gram mere fortrøstningsfuld. Skræppenborg-Nielsen stod imidlertid svagt, fordi SF var det eneste parti, der decideret var anti-militaristisk, og derudover var partiet henvist til at argumentere med følelser og gisninger om den negative indflydelse, som militærets tilstedeværelse ville få for området fremtid. Når det gjaldt afsigelsen af præcise fremtidsudsigter, stod forsvarsministeriet ganske vist også på gyngende grund, men til gengæld kunne forsvarsministeren over for SF henvise til de øvrige finansudvalgsmedlemmers helt eller delvise opbakning, til forsvarsforliget og til NATO-medlemskabet. Trods betænkelighederne omkring ekspropriationen af det store område var der intet, heller ikke Skræppenborg-Nielsens indædte modstand, der reelt formåede at rukke forsvarsministeren eller sagens udfald.

Alt var således parat til en udvidelse af det militære terræn i Sydvestjylland, og da anden og sidste behandling af ekspropriationen af arealerne i Ho-Oksby og Ål Kommuner fandt sted den 1. juni 1965, kunne socialdemokraten Ralph Lysholt Hansen på Socialdemokratiets, Venstres, Det Konservative Folkeparti og Det Radikale Venstres vegne anbefale, at man stemte imod SF's forslag om, at forsvarsministeren skulle trække sin skrivelse af 4. november 1964 til Finansudvalget tilbage. SF's forslag om at gøre ekspropriationen til en Folketingsbeslutning blev fejlet af bordet med hele 150 stemmer imod og 10 (SF) for, mens to medlemmer undlod at stemme.⁶⁸ “*Sagen skal efter vores indstilling efter sædvanlig praksis færdigbehandles i Folketingets Finansudvalg*”, var den holdning, der kom til udtryk hos både forsvarsminister Victor Gram og partifællen Ralph Lysholt Hansen.⁶⁹ Forsvarsministeren og Forsvaret havde vundet.

Skræppenborg-Nielsen måtte erkende sit nederlag og ytrede i den forbindelse sin skuffelse over resultatet.

“På et tidspunkt, hvor vi mangler penge, så kan militæret bare gabe op. De efter danske forhold meget store ekspropriationer, der nu skal foretages i Sydvestjylland, er naturligvis ikke blot et spørgsmål om penge, det er meget, meget mere, det er spørgsmålet om at jage folk væk fra deres hjemstavn, det er spørgsmålet om helt eller delvist at ødelægge et landskab, der næppe findes mere særpræget og smukkere noget andet

sted i landet, og det er spørgsmålet om det rimelige i at lægge vort militær – så længe vi nu vil have det og de byrder, det uvægerligt medfører – over på en enkelt egns befolkning. Det, et folketingsflertal her lægger op til, er at udforme og bekoste vel nok Skandinaviens største militære øvelsesplads. Mit parti vil ikke være med til al denne galskab”,

lød hans afsluttende svada.⁷⁰

Den lokale modstand og det manglende tvingende argument

Galskab – det var netop sådan, sagen opfattedes blandt de lokale modstandere af ekspropriationen. De var frustrerede over, at Forsvarets udvidelser lige netop skulle ramme dem og tvinge dem fra deres hjem eller ejendom. Bølgerne gik derfor højt, ikke mindst i dagbladet *Vestkysten*. De to sognerådsformænd i henholdsvis Ho- Oksby og Aal sognekommuner indtog, som vi allerede har set, modsatrettede standpunkter, og også befolkningen var delt. Undersøger man datidens indlæg i form af læserbreve, avisledere og avisartikler i de lokale dagblade, er det tydeligt, at argumentationen i den lokale debat langt hen ad vejen afspejlede debatten blandt folketingspolitikere, som vi så det i det foregående. I det følgende vil jeg give nogle eksempler på argumentationen og give et bud på, hvorfor den ingen virkning havde. Således viser materialet, at modstanderne igen først og fremmest var henvist til argumenter, der forholdt sig til den følelsesmæssige side af sagen, og derfor stod de svagt. De havde ikke den hårdtslående argumentation, som tilhængerne havde i form af, at

- udvidelsen af øvelsesterrænet var i national interesse, fordi de internationale forpligtelser i forhold til NATO-samarbejdet krævede det
- området i Sydvestjylland var det mest velegnede, fordi Forsvaret her i forvejen rådede over en masse jord
- lovgivningen gjorde det muligt at ophæve ejendomsretten
- statskassen havde midlerne, og Folketinget var indstillet på at betale.

Stillet over for disse tungtvejende argumenter bestod modstandernes eneste mulighed for at vende stemningen i at appellere til beskyttelse af naturen og til hjemstavnsfølelsen. Modstanderne slog i lighed med Skræppenborg-Nielsen således på, hvilke skadelige konsekvenser en udvidelse af Forsvarets aktiviteter ville have på naturen. Denne argumentation blev især foretrukket af de berørte sommerhusejere og andre, hvis hjem ikke direkte var berørt af ekspropriationen, men som alligevel ikke var begejstrede for tanken. Således påpegede nogle af modstanderne det tilsyneladende paradoks, som Finn-Jensen

formulerede i et læserbrev: *“Hvordan kan et militært øvelsesområde for meget svært skyts og bombenedkastning forenes med tanken om naturpark og rekreativt område?”* Han forsøgte således at fremhæve det umulige i projektet. Der var flere andre, der undrede sig over, hvorledes Kulturministeriets tanker om en naturpark fra Skallingen i syd til Tipperne i nord kunne forenes med militærets tilstedeværelse.⁷¹ I det hele taget var der flere, der havde svært ved at få militær tilstedeværelse og natur til at rime.⁷² I et tilsvarende læserbrev fra Radikal Ungdom i Ribe lød det:

“Vi protesterer på det kraftigste mod de planlagte militære ekspropriationer langs den jyske vestkyst, der omfatter store dele af de naturskønne områder, som hidtil har været tilgængelige for befolkningen.”⁷³

Naturen var det bedste kort, som modstanderne havde på hånden, når de ikke kunne henvise til, at deres slægt havde levet på egnen i generationer, og at de af den grund følte sig knyttet til området. Derimod kom hjemstavnsfølelsen til at være de lokales stærkeste argument imod eksproprieringen.

“Vi flyttede ind i et gammelt stråtækt hus i 1943. Vi har plantet hvert træ og hver busk på ejendommen, vi har fået nye moderne bygninger og har en god forretning i gang. Det er bittert, hvis vi skal spises af med en slat penge og beskeden om at begynde forfra et andet sted. [...] Vi er groet fast på et sted, som vi holder af, og vi vil aldrig kunne få det samme forhold til et nyt sted.”

En anden lokal skrev følgende:

“Jeg skammer mig ikke over min hjemstavnsfølelse. Det vil være svært for mig at flytte herfra og svært for mig at miste alle de gode venner, jeg har på egnen, for vi bliver vel spredt godt omkring i landet, hvor der nu kan blive plads til os.”⁷⁴

I virkeligheden var det forståelige og sympatiske argumenter, men over for tilhængerne af ekspropriationen var de, når alt kom til alt, reelt intet værd. Således lyttede beslutningstagerne måske nok med sympati, men i forhold til de nationale interesser drejede det sig jo blot om relativt få mennesker, hvis personlige følelser og interesser blev berørt. Fra de lokale finder man i aviserne også et gennemgående ønske om at få en afgørelse på sagen. Usikkerheden på fremtiden sled på folk, uanset hvordan de ellers stillede sig til ekspropriationen.⁷⁵

I materialet finder man også eksempler på, at nogle af de lokale forsøgte at henholde sig til den – efter deres mening – grundlovssikrede ejendomsret:

“Jeg flytter ikke, før politiet kommer og henter mig [...] Jeg har sagt til militæret og fredningsfolkene, at ejendomsretten er ukrænkelig, og det holder jeg mig til.”⁷⁶

Et sådan argument ville normalt være stærkt i en retsstat som den danske, hvor ejendomsretten er grundlovssikret. I dette tilfælde havde myndighederne, som det turde være fremgået, imidlertid allerede sikret sig gennem lovgivningen, og derfor var referencen til grundloven heller intet værd. I øvrigt var den pågældende da også flyttet, inden politiet kom. Andre forsøgte i avisen at argumentere for, at konsekvenserne ville være urimeligt store for beboerne i området, og de opfordrede derfor til, at der måtte findes et andet sted. Det blev i den forbindelse foreslået at rykke terrænerhvervelsen længere mod øst til klitplantagerne:

“Vi har den opfattelse, at det er rimeligere at flytte træer end mennesker. Yderligere vil en sådan løsning samfundsmæssigt være betydeligt billigere, da klitplantagerne jo er en yderst dårlig forretning for staten.”⁷⁷

Det var et forslag, som tidligere statsminister for Venstre, Erik Eriksen, blev citeret for at bakke op om. Erik Eriksen var netop valgt i Varde-kredsen, og han havde spillet en rolle i forbindelse med, at Varde by fik sin militærkaserne i 1953. Der var ingen tvivl om, at Erik Eriksen som de fleste andre venstrefolk havde svært ved at finde ud af, hvilket ben han skulle stå på i denne sag. Forslaget forekom i første omgang konstruktivt, men intet tyder på, at det passede ind i militærets planer, og det kom aldrig til at spille en rolle.⁷⁸ Dertil kom, at der heller ingen hjælp var at hente hos Klitvæsnet i forhold til en mere effektiv udnyttelse af disse arealer. Ifølge forsvarsministerens udlægning af klitdirektørens ord ville det således ikke kunne lade sig gøre, da det ville medføre sandflugt.⁷⁹ Udtalelsen vakte undren, og blandt modstanderne var der flere, der havde svært ved at forstå den usædvanlige alliance mellem Forsvaret og Klitvæsnet.⁸⁰ Et andet modstanderargument var de lokales frygt for periodiske afspærringer, og enkelte modstandere forsøgte at slå til lyd for, at militæret var i gang med føre dem bag lyset i forhold til afspærring i forbindelse med skydninger:

“Total afspærring vil ikke finde sted, erklærede oberst Gyldenkrone. Muligt, men mon ikke det bliver en meget omfattende afspærring, når

al skydning koncentrerer i dette område, og skydedagenes antal bliver mindst 240 dage om året.”⁸¹

Heller ikke denne argumentation fik dog nogen gennemslagskraft, sikkert fordi den først og fremmest byggede på en misforståelse. Kort forinden var den før omtalte lokale kommandant i Oksbøllejren, oberstløjtnant Christian baron Gyldenkrone på et offentligt møde netop gået i brechen for at affive en række misforståelser, som han selv kaldte det. Kommandanten understregede, at der ikke ville være tale om total afspærring, men at den principielle holdning var,

“at når hverken øvelser, som eventuelt kræver afspærring, eller skydning finder sted, kan offentligheden i fuldt omfang færdes på de under kommandantskabet hørende arealer, bortset fra lejre og depoter. Modsat gennemfører kommandantskabet strengt, at når afspærring er etableret, tolereres intet uvedkommende ophold i de afspærrede områder.”

Samtidig forsøgte han at overbevise skeptikerne om:

“at denne principielle linie er noget af det bærende i motiveringen [bag en] naturpark, nemlig at offentligheden, den lokale befolkning og ikke mindre de 10-20.000 turister fra adskillige nationer, som kommer til egen om sommeren, kan færdes i et smukt og ejendommeligt landskab med en karakteristisk fauna og flora, jeg kan nævne kronvildt, råvildt, hjejle, urfugle, lyng, enebær med mere – Alle er velkomne her, når der ikke er hejst faresignal. Sådan har det altid været, og sådan vil det fortsat være.”⁸²

Med hensyn til de frygtede afspærringer havde oberstløjtnant Ole Hansen fra Forsvarets bygningstjeneste i Kolding ligeledes på et orienteringsmøde afholdt lokalt i begyndelsen af december 1964 understreget, at afspærringerne “*vil fortsat blive begrænset til det mindst mulige*”.⁸³ Hvor mange af skeptikerne, der lod sig overbevise ved disse lejligheder, er dog uvist.

Naturligvis spillede det økonomiske aspekt også en rolle i protesterne, måske mindre som argument, men snarere som en påpegning af, at ikke alene var ekspropriationen uacceptabel, den økonomiske compensation ville formentlig også være det. Således havde de berørte lodsejere i forbindelse med fredningen i 1960-61 af Grærup Langsø ment, at erstatningen lå langt under det tab, de havde lidt.⁸⁴ Sådanne udsagn gjorde naturligvis ikke tilfredsheden mindre; hvis man skulle jages væk mod betaling, skulle den økonomiske erstatning også være tilfredsstillende.

I de kritiske læserbreve og artikler rettet mod militæret og staten spores en tiltagende frustration og undergangsstemning. Det ses blandt andet af bekymringen omkring de to kirker, der befandt sig i området, og disses videre skæbne. En Peter Vejrup skrev til den lejlighed et digt med den noget sentimentale titel "To kirker skal dø".⁸⁵ Helt så galt gik det ikke, for selvom kirkerne i Mosevrå og i Børsmose lå inden for det eksproprierede område, undgik de ekspropriationen og er fortsat i brug, til trods for det lidt mærkværdige forhold, at menighederne ikke længere bor i nærheden. Digtet udtrykker imidlertid en del af de mangfoldige bange forudannelser, som uvisheden omkring ekspropriationen fremkaldte hos mange. Således forestillede mange i samtiden sig, at områderne ved Grærup, Børsmose og Vejers ville komme til at ligne den afspærrede Kallesmærsk hede, der blev betegnet som "*et trøstesløst og sønderskudt øde*".⁸⁶ Andre indlæg var helt ude af trit med tidens politiske realiteter, som når det blev foreslået, at man hellere skulle afskaffe Danmarks dyre og fuldkommen nytteløse forsvar.⁸⁷

Undergangsstemningen fornemmes tydeligt i breve, læserbreve og avisartikler skrevet af ekspropriationsmodstanderne, der ofte for at sætte trumf på brugte referencer til den forhadte tyske besættelse af Danmark 1940-45 eller helt tilbage til krigen i 1864. Ingen tvivl om, at både modstandere og tilhængere i kampens hede smurte ekstra tykt på, når de fremsatte deres prognoser for fremtiden. Modstandernes fremtidsvisioner blev ofte mere dystre, end der var belæg for, mens tilhængerne af eksproprieringen havde en tendens til at underdrive konsekvenserne.

Borgergruppen Vestjysk Forening var i den henseende modstandernes mest slagkraftige enhed. Ganske vist havde de ikke meget held med deres påkaldelse af Folketingets ombudsmand, professor Stephan Hurwitz, da de søgte støtte til deres påstand om, at forsvarsministeren for at kunne ophæve ejendomsretten med ekspropriationslovene skulle føre bevis for, at ekspropriationen nu også tjente almenvellets interesser.⁸⁸ Svaret må have været nedslående, for ombudsmand Hurwitz fandt ikke nogen grund til at kritisere de militære Oksbøl-ekspropriationer, men de lokale kunne da prøve sagen ved domstolene, som han lakonisk havde udtrykt det i avisen.⁸⁹ Vestjysk Forenings aktiviteter var på et højdepunkt i 1966-1967, hvor foreningen udsendte en række protestskrivelser. Foruden ombudsmanden henvendte man sig til blandt andet Folketingets Finansudvalg med krav om, at det skulle genoptage sagen.⁹⁰ Foreningen allierede sig desuden med højesteretssagfører Erik Sandager, København, der varetog foreningens juridiske interesser i ekspropriationssagen. Fra den følgende periode findes adskillige breve fra Vestjysk Forening, hvor man desperat forsøgte med alle til rådighed stående midler at få omgjort beslutningen. Det var samtidig også det nærmeste, man kom en reel samlet modstand med en juridisk tyngde, der måske kunne gøre indtryk. Den 28. juli 1967 smed foreningen dog

håndklædet i ringen, hvorefter man overlod til de enkelte lodsejere at anlægge retssag. Man havde således drøftet muligheden for et direkte sagsanlæg mod ekspropriationskommissionen for ikke at have foretaget rigtig prøvelse af projektet og for ikke at have været så uvildig, som den burde være. Desuden fandt man, at kommissionen havde undladt at protokollere vigtige modargumenter ved møder med lodsejerne.⁹¹ Denne kovending hang blandt andet sammen med, at foreningens juridiske hjælper, Erik Sandager, ikke længere delte dens opfattelse, idet han ifølge Jyllands-Postens oplysninger fandt, at det ville blive meget vanskeligt retsligt at bevise ovennævnte anklager.⁹² I stedet henvendte foreningen sig til en ny sagfører, der delte bestyrelsens synspunkter, hvorefter man ifølge formanden, Robert Hove, ændrede strategi.⁹³

Kort sagt: Alle muligheder blev afprøvet, men den stærke og velforberejede modstander havde – uden på noget tidspunkt at være det mindste rystet – afpareret alle anklager og beskyldninger. Tilbage var kun for de mest indædte modstandere at trække tiden ud og herefter sælge sig så dyrt som muligt.⁹⁴ Det blev for nogle en opslidende og bitter kamp mod overmagten.

Den lokale debat blev meget følelsesladet og manglede frem for alt gennemslagskraft. Således var det begrænset, hvilket indtryk lokale avisledere, artikler og læserbreve fra de utilfredse landbrugere og sommerhusejere gjorde på både opinionsdannerne og beslutningstagerne i København og andre steder. Debatten foregik således fortrinsvis i den lokale avis *Vestkysten* og i *Vestjysk Aktuelt*. Sagen spillede en mindre rolle i det regionale dagblad *Jyllands-Posten*, hvor den ældste artikel, som jeg er stødt på i materialet, er fra december 1964. Der er ikke meget, der tyder på, at sagen spillede nogen rolle i hovedstadspresen, således kom Politiken tilsyneladende først forbi, da hele historien fik sin dramatiske finale. Det samme gjaldt boulevardpressen, først og fremmest BT, der begyndte at skrive om sagen sent i forløbet, hvor udfaldet for længst var givet. Da handlede artiklerne om den lille mands kamp mod systemet.

Den lokale debat var derfor uden sammenligning den væsentligste, mens det var svært at skabe interesse for sagen ud over det lokale. Samtidig er det også tydeligt, at en hel del indlæg i debatten var præget af manglende viden, mistro og misforståelser, ubevidste som bevidste. Samlet set blev protesterne fremlagt af modstandere, der havde svært ved at finde hinanden, og for hvem de mere og mere desperate forsøg på at afspore ekspropriationen til militæret var for vanskelig en opgave.

For tilhængerne af ekspropriationen var de sværest håndterlige argumenter appellen til hjemstavnsfølelsen, ødelæggelsen af naturen og til det følelsesmæssige aspekt i det hele taget. Trods dette sidder man tilbage med en fornemmelse af, at selvom myndighederne nok lyttede til sådanne ytringer og gav udtryk for, at penge ikke var alt, så var pengene i sidste ende det eneste,

staten kunne tilbyde. Og med penge måtte de eksproprierede derfor tage til takke – hjemstavnsfølelse eller ej.

Der var hverken politisk flertal eller vilje til at omstøde beslutningen i Folketingets Finansudvalg. Drejebogen havde tidligt været klar, og ekspropriationen kørte allerede på skinner, før de lokale nåede at mobilisere en modstand. Populært sagt blev modstanderne taget på sengen, og som det er fremgået, var det formentligt også meningen. Det var derfor en kamp på ulige vilkår, hvor den ene part var langt stærkere end den anden. Andreas Lehnemann ramte noget centralt, da han i sit forord til bogen *Ekspropriationen af Eventyrets Land* skrev:

“Vi troede på vor grundlovmæssige ejendomsret. Men hvad aner menigmand om alle de fortolkninger af lovparagrafferne, de lærde kan strides om i årevis uden at blive enige, og det viste sig her, at hensynsløse embedsmænd har let spil over for en befolkning, der håber og tror på, at ret og retfærdighed sker fyldest.”⁹⁵

Bitterheden i ordene er tydelig, men alligevel kan man godt dele Lehnemanns opfattelse af, at myndighederne i denne sag havde alt for let spil over borgerne. Ikke kun havde staten fat i den lange ende med hensyn til lovgivningen, men den havde også kontrol over det juridisk-bureaukratiske apparat, hvorfor sagen var og blev håbløs for modstanderne. Alt tyder dog også på, at det var præcist det, man ønskede politisk, nemlig at sagen hurtigt fandt sin løsning til gavn for NATO-samarbejdet og Forsvaret. Derfor er det på sin vis trist at iagttagelse, hvorledes modstandere blandt beboerne trods forsøg på at ændre sagens gang, reelt var sat skakmat fra begyndelsen og i de følgende år blot sprællede forgæves i nettet. De var deltagere i en kamp, som de aldrig havde en chance for at vinde, fordi sagens politiske vigtighed overtrumfede nogle – ud fra en national betragtning – relativt få borgeres protester mod at skulle opgive deres hjem og i adskillige tilfælde også livsværk.

De forskelligartede modargumenter viste samtidig, hvor svært det var for de lokale at gestalte en samlet modstand, blandt andet fordi de manglede det tvingende argument, der kunne samle modstanden og presse den alt for stærke og velforberejdede modstander, og som effektivt kunne stikke en kæp i hjulet på ekspropriationen. Desuden savnede man en understøttende presse og ikke mindst midlerne til en langt stærkere juridisk bistand, foruden at også den politiske gennemslagskraft manglede. Sagen blev aldrig i sin helhed prøvet ved domstolene, hvilket skyldtes manglen på et tvingende argument og juridisk og økonomisk slagkraft. Det er en tanke værd, om appellen til hjemstavnsfølelsen kunne have ændret noget, hvis sagen først var kommet i Folketinget og var

blevet genstand for en større offentlig debat. Alt dette skete imidlertid ikke, og sagen gik sin gang. I et tilbageblik er det således meget tydeligt, at de lokale beboeres reaktion kom alt for sent på et tidspunkt, hvor scenen for længst var sat og løbet kørt.

Ekspropriationen bliver en realitet

På baggrund af den modstand, der var mod ekspropriationen, ville det være forventeligt, at denne også gjorde sig gældende i forbindelse med selve ekspropriationsforretningerne.

Torsdag den 14. juli 1966 indkaldte kommissarius ved statens ekspropriationer i Jylland, Fritz Johan Boas, til en besigtigelsesforretning på Turisthottellet i Oksbøl. På mødet havde de berørte mulighed for at fremkomme med bemærkninger til projektet. Der var tale om en foreløbig prøvelse, "*medens de fornødne ekspropriationer til anlægget vil finde sted ved en senere forretning*", som det hed i indbydelsen.⁹⁶ De berørte ville få mulighed for at se oversigtskort over de påtænkt eksproprierede arealer, og eventuelle spørgsmål ville kunne afklares.⁹⁷ På mødet kunne oberstløjtnant Ole Hansen oplyse, at militæret regnede med den 1. november 1967 som overtagelsesdag, men det var muligt, at den dato ville blive udskudt, hvis sagen trak i langdrag. Samtidig kunne han oplyse, at det var blevet pålagt militæret at tage så stort et hensyn til de ekspropriationsramte som muligt, så de kunne få rimelig tid til at finde et sted at bo, før militæret overtog deres ejendomme.⁹⁸

Efter at Finansudvalget havde bevilliget pengene til ekspropriationen, gik det forudsigelige slagsmål om prisen for ekspropriationen i gang. Forsvarsminister Victor Gram havde i begyndelsen talt om et beløb i størrelsesordenen 15-20 millioner, men i 1966 var nogle Varde-borgere kommet frem til nogle helt andre tal, nemlig 62.800.000 kroner! Dette beløb blev dog blankt afvist af forsvarsministeren, der ifølge *Vestkysten* mente, at udgifterne næppe ville overstige 25 millioner kroner.⁹⁹ En artikel i *Jyllands-Posten* ville derimod vide, at erstatningskravene fra lodsejerne løb op i 100 millioner kroner.¹⁰⁰ I lokal-samfundet fortsatte protesterne, og der blev indsamlet mere end 30.000 underskrifter imod det, man opfattede som et statsligt overgreb, dog uden den ønskede effekt.¹⁰¹ Striden fortsatte, og på den sidste dag i marts 1967, måtte oberstløjtnant Ole Hansen konstatere, at sagen var blevet forsinket, og at ekspropriationerne ville komme til at strække sig over mere end et år, således at Forsvaret først i efteråret 1968 ville få råderet over arealerne.¹⁰² Omkring maj 1967 kunne man i *Jyllands-Posten* læse, at de første 20 af i alt 292 ekspropriationer nu var sendt til den kongelige kommissarius, og at de egentlige ekspropriationsforretninger kunne begynde i sidste uge af juni. Sagerne blev ifølge avisen klargjort 20 ad gangen, således at man først færdiggjorde alle de

fastboendes sager, hvilket drejede sig om i alt 69 landejendomme og 43 helårsbeboelser. Derefter kom turen til de 85 sommerhuse og 95 udstykkede sommerhusgrunde. Herudover var 85 grunde under udstykning i februar 1966, men man regnede med, at disse udstykninger nu var indstillet.¹⁰³ Det var mange sager, men ifølge *Jyllands-Postens* artikel forventede ekspropriationskommissionen at kunne ekspropriere 10 ejendomme hver fjortende dag, hvilket betød, at sagen ville være afsluttet i løbet af halvandet år. Forretningsgangen var den, at kommissarius vurderede sagerne, hvorefter lodsejerne blev indkaldt til ekspropriationsforretning. Herefter fik lodsejeren et pristilbud, som kunne accepteres øjeblikkeligt eller med 14 dages betænkningstid, og hvis man ikke kunne opnå enighed, ville sagen blive indbragt for en taksationskomité.¹⁰⁴ For landmændene, der fik sat et prismærkat på deres bedrift, som i adskillige tilfælde også var et livsværk, kunne det være en belastende oplevelse, og fremgangsmåden kunne virke både uværdig og som en regulær magtdemonstration, som Kayser Nielsen har betegnet det.¹⁰⁵

De første ekspropriationer blev foretaget d. 13. juli 1967 og fandt ifølge *Vestkysten* sted i god ro og orden.¹⁰⁶ Dagen efter kunne avisen oplyse, at de ti første lodsejere alle gik ind for ekspropriationskommissionens tilbud. Ifølge aftalen kunne lodsejerne blive boende indtil den 1. november 1968,¹⁰⁷ hvor Forsvaret ville overtage området. Da ekspropriationerne imidlertid gik langsommere end antaget, var der stadig beboere tilbage efter den 31. oktober, og disse måtte leve med, at den militære aktivitet i området gik i gang.¹⁰⁸ Fristen blev forlænget til 1. marts 1969, og derefter var der indtil sidst i januar 1970 blot to beboere tilbage i området, nemlig Tage Harborg¹⁰⁹ og Andreas Lehnemann. Sidstnævnte blev boende frem til den 7. april 1970, hvor han blev sat ud af sin gård i Børsmose med Gestapo-metoder, som han kaldte det i Politiken. Det var et hårdt slag for den 71-årige mand, der havde boet på gården siden 1920, og hvis far havde haft gården i 40 år før ham.¹¹⁰

Sammenlagt blev mere end 300 ejere og 30 brugere berørt af ekspropriationen, der i alt løb op i 45 millioner kr.¹¹¹ Udgifterne blev således mere end dobbelt så store som de 15-20 millioner, forsvarsministeren omtalte i begyndelsen. Det skyldtes prisudviklingen, men det skyldtes også, at de lokale fik en god pris, og at ekspropriationskommissionen i nogle tilfælde tilsyneladende kunne lukke munden på nogle af skeptikerne med pengesedler. Således lå de første erstatninger på mellem to og fem gange ejendomsværdien efter 13. almindelige vurdering.¹¹²

De faktiske beløb fremgår af de offentliggjorte udskrifter fra forhandlingsprotokollen for ekspropriationskommissionen.¹¹³ Netop erstatningsudmålingerne blev naturligvis også efterfølgende kilde til nogen utilfredshed blandt de eksproprierede. Udmålingerne virkede vilkårlige på nogle, idet nogen tilsyneladende fik for mange penge for en ejendom med dårlige bygninger, mens andre

Figur 5. Her ses ekspropriationskommissionen parat til at ekspropriere den 14. juli 1967. Det drejer sig om en af de typiske små landejendomme, der prægede området. Nu står de tomme skaller tilbage som kulisser. Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv.

med eksempelvis velholdte bygninger fik forholdsmæssigt for lidt. Værre blev det, da Folketinget i 1968, uafhængigt af begivenhederne i Sydvestjylland, som en del af en skattereform vedtog, at folk, der fik deres ejendom eksproprieret, ikke skulle betale kapitalvindingsafgift.¹¹⁴ Loven havde tilbagevirkende kraft fra 1. januar 1968, således at de, der havde fået deres ejendom eksproprieret i 1967 skulle betale skat af deres erstatning, mens de senere eksproprierede undgik det. Dette havde en slagside, fordi man af hensyn til de fastboende netop var begyndt med denne gruppe, der havde det største behov for en afklaring, mens blandt andet sommerhusejere og spekulanter blev afviklet sidst og nu pludselig undgik kapitalvindingsskatten. Der var ingen tvivl om, at dette gav modstandernes retfærdighedsfølelse endnu et knæk og hos de ramte bidrog til opfattelsen af magtarrogance og overgreb.¹¹⁵

I rapporten "En ekspropriation og dens følger" findes en række udsagn, der stammer fra interviews lavet omkring 15 år efter begivenhederne. Her konkluderer

deres det, at nogle af de eksproprierede beboere gav udtryk for, at de var blevet behandlet godt fra myndighedernes side, mens der hos andre var en udtalt bitterhed at spore. Hos mange havde ekspropriationen efterladt en følelse af, at der blev handlet hen over hovedet på dem. De protester, man samledes om, havde ikke haft nogen effekt, og man måtte affinde sig med myndighedernes beslutninger.¹¹⁶ I rapporten finder man svar som: "*De [kommissionen] gjorde, som de ville. Man kunne ikke snakke med dem*", eller "*De arbejdede med det, som om det var kvæg, der skulle slagtes*".¹¹⁷ Ekspropriationen blev helt åbenlyst en smertefuld proces for nogle, men selvom det vel nok er modstanden, der har fyldt mest i eftertiden, så hører det med i det samlede billede, at langt størsteparten af ekspropriationsforretningerne forløb i god ro og orden. Der var således kun i to tilfælde tale om en form for civil ulydighed, hvor beboerne nægtede at forlade deres hjem, og hvor den sidste beboer måtte sættes ud af kongens foged og politiet. Dertil kom, at kun en ganske lille procentdel af de eksproprierede faktisk ankede erstatningsstørrelsen, hvilket trods alt må aflæses som en form for tilfredshed.¹¹⁸

Konklusion

"Et af de værste overgreb mod en lokalbefolkning siden Anden Verdenskrig", har Kayser Nielsen kaldt ekspropriationen af arealerne i Ho-Oksby og Ål kommuner i slutningen af 1960'erne, hvor mere end 300 landbrugere, husejere og sommerhusejere måtte overlade deres ejendom til Forsvaret og lade området affolke. Det er en dramatisk historie, der ligger bag dette næsten udforskede kapitel af den nyere danmarkshistorie.

I det foregående er det undersøgt, hvordan Folketinget kunne sidde de lokale protester overhørig og tvinge lokale beboere væk fra deres hjem, selvom egnens beboere påberåbte sig deres grundlovssikrede ejendomsret. Folketinget var godt forberedt, idet man med *Lov om ekspropriation i militære øjemed* allerede i 1954 havde sikret sig det nødvendige lovgrundlag for et indgreb. Og allerede i sommeren 1962 havde Forsvaret og forsvarsministeriet vist interesse for området og holdt en indledende drøftelse for lukkede døre med de to kommuners sognerådsformænd. Endvidere var det politiske argument for en ekspropriation på plads. Den udenrigspolitiske situation og ikke mindst NATO-samarbejdet stillede Forsvaret over for nye opgaver, som flertallet af politikerne følte sig forpligtede til at bistå Forsvaret med at leve op til. Desuden spillede presset fra NATO en rolle og gav udvidelserne til Forsvaret høj politisk prioritet. Politisk var man indstillet på at arbejde hurtigt, hvilket blandt andet kom til udtryk ved, at ingen andre end SF stemte for partiets forslag om at gøre beslutningen til en sag for Folketinget og ikke kun for Folketingets Finansudvalg.

Hadde SF haft held til at trække sagen i Folketinget, havde sagens forløb

strakt sig over længere tid, og der havde sandsynligvis været større mulighed for, at en folkelig modstand ville kunne have bragt de folkevalgte i tvivl. Det ville således have givet modstanderne mere tid til at organisere en stærkere modstand, end tilfældet blev. Dette ønskede forsvarsministeren imidlertid ikke, og dertil fik han opbakning hos alle andre partier end SF, selv om flere af finansudvalgets medlemmer udtrykte betænkeligheder i forhold til den lokale befolkning. Betænkelighederne var dog ikke større, end at politikerne vurderede, at beslutningen i sidste ende var nødvendig og i almenvellets interesse. Beslutningen kunne derfor tages af Folketingets finansudvalg i det korte tidsrum fra november 1964 til juni 1965.

I dette forløb stod modstanderne, som det er fremgået, meget svagt. De havde på den ene side Folketinget og lovgivningen imod sig, og på den anden side var de dårligt forberedte og i det hele taget ringe rustet til at tage kampen op mod Folketinget. De manglede en stærk organisation med en langt bedre juridisk slagkraft, end det viste sig at være tilfældet. Samtidig viste det sig, at modstanderne udgjorde en broget flok af blandt andet landmænd og sommerhusejere, der aldrig rigtig fandt hinanden, ikke mindst fordi deres forhold til stedet var så vidt forskellige. Således kunne sommerhusejerne i forsøget på at redde deres ejendomme først og fremmest appellere til en bevarelse af naturen og dens herlighed, mens landmændene og de øvrige lokale argumenterede med, at man tog deres hjem og for landmændenes vedkommende deres levebrød fra dem. Der var ingen tvivl om, at områdets fastboende i den henseende stod stærkest, og alligevel var det ikke tilstrækkeligt. Således må man konstatere, at modstanderne af ekspropriationen manglede både det samlende og det tvingende argument, der kunne ryste modstanderen og overhovedet bringe projektet i fare. Bedst lykkedes det at etablere modstand i Vestjysk Forening, men det er tydeligt, at den fornødne styrke og ekspertise – det være sig juridisk, politisk og økonomisk – der kunne føre en sag til sejr ved for eksempel domstolene, ikke var til stede. Hertil savnedes også en gennemslagskraft i aviser og tv, som måske kunne have skabt større forståelse for de berørtes sag og vundet en del af befolkningen over på de lokales side. Således lykkedes det ikke modstanderne at råbe politikerne op og afværge det, som for nogle af dem blev en personlig tragedie. Situationen var den, at da de lokale beboere forsøgte at mobilisere en modstand mod det, de betragtede som et overgreb, var slaget i virkeligheden allerede tabt. Som forløbet blev, var styrkeforholdet mellem de lokale modstandere og de Folketingsvalgte for ulige, og det blev Davids kamp mod Goliat, men i modsætning til den bibelske fortælling med en helt forudsigelig sejr til Goliat.

Trods både modstand og utilfredshed må man konstatere, at selve ekspropriationsprocessen i det store hele forløb fredeligt. Trods dette generelle træk, findes der flere beretninger om, at ekspropriationen blev oplevet som ydmy-

gende og havde karakter af en magtdemonstration. For nogle var det grænseoverskridende at skulle have deres livsværk vurderet af myndighederne, mens ekspropriationerne for andre udgjorde en god chance for at komme af med en ejendom, der måske ikke var meget fremtid i. For et par enkelte landmænd blev den stadigt mere håbløse kamp for deres ejendom særlig indædt, men stort set alle endte med at acceptere erstatningssummen, og kun en brøkdel ankede beløbet.

Under hele debatten om ekspropriationen duellerede tilhængere såvel som modstandere om at fremskrive netop det fremtidsscenario for en militær ekspropriation, der passede til deres synspunkter. Det gjaldt både på Christiansborg og senere også lokalt. Som det er fremgået, udmalede modstanderne, hvorledes de militære aktiviteter ville ødelægge områdets natur og isolere området, mens tilhængerne tilsvarende underdrev prisen på ekspropriationen og den militære aktivitets betydning for egnens beboere. I dag må man konkludere, at de mest dystre fremtidsforudsigelser med tiden blev gjort til skamme, og at det trods alt var fortalerne for ekspropriationen, herunder forsvarsminister Victor Gram, der kom tættest på det, som blev virkelighed. Resultatet blev et nyt landskab, som både militæret, den lokale befolkning og turisterne kan færdes i.

Efterskrift

Historien om ekspropriationen er langsomt, men sikkert ved at forsvinde fra mands minde. Der er således gået 45 år siden, sagen blev afsluttet og ekspropriationen gennemført. Afstanden i tid giver os imidlertid den fordel, at vi til forskel fra datidens aktører kan se, hvad følgerne af ekspropriationerne blev, og hvorvidt datidens argumenter holdt stik.

For området i sin helhed gik det overordnet set bedre, end de mest pessimistiske modstandere forudså i deres argumentation. Ekspropriationen affolkede ganske rigtigt egnen, og de tidligere beboere måtte påbegynde en ny tilværelse. Typisk købte de yngre mænd en ny ejendom på egnen, mens den ældre generation flyttede til en af de nærliggende byer som for eksempel Oksbøl, hvor de købte eller byggede et hus. Andre igen investerede deres erstatning i en servicestation, en minkfarm eller lignende.¹¹⁹ Således viste det sig, at langt de fleste, cirka 80 % af de eksproprierede, bosatte sig inden for en radius af 20 kilometer fra deres gamle bopæl, mens mere end 95 % efterfølgende bosatte sig inden for en radius af 30 kilometer.¹²⁰

I kampens hede var nogle af modstanderne inde på, at egnens badesteder ville uddø.¹²¹ Andre mente, at det i store dele af året, omend også først og fremmest i ferieperioderne ville blive uudholdeligt at bo i området.¹²² En lignende bekymring, som blandt andet kom til udtryk hos sognerådsformanden Hans Pedersen i Ho-Oksby, var, at den sydvestligste del af kommunen skulle blive

afskåret fra omverdenen i perioder, og at det ville ødelægge den vigtige sommerturisme, og at dette samtidig ville medføre, at Ho-Oksby ville ophøre som selvstændig kommune. Mange år senere er det let at konstatere, at Ho, Blåvand og Vejers ikke blev afskåret fra omverdenen, og at turismen i stedet for at sygne hen er blevet udbygget betydeligt i området, så den spiller en langt vigtigere rolle i dag end dengang.¹²³ Frygten for, at ekspropriationerne ville bevirke, at Ho-Oksby ikke kunne forsætte som selvstændig sognekommune, viste sig måske ikke helt ubegrundet al den stund, at Ho-Oksby sognekommune mistede sin selvstændighed ved kommunalreformen i 1970. Her blev den slået sammen med netop Aal sognekommune til Blåvandshuk kommune, som i 2007 blev en del af Varde kommune. Det skyldtes dog næppe ekspropriationen, men snarere den generelle strukturelt betingede samfundstendens i retning af øget centralisering og større kommuner.

Sognerådsformanden i Aal kommune, Egon W. Jensen, var tilhænger af ekspropriationen, fordi den ville tiltrække arbejdspladser til området, og ikke mindst Oksbøl by fik med ekspropriationerne da også glæde af en lang række nye arbejdspladser. Egon W. Jensen fandt den gang, at

“de militære areal-udvidelser [...] vil bringe adskillige tilflyttende befolingsmænd til egnen, og jeg mener ikke, vi har råd til at sige nej til de indtægter, der vil flyde af et [sic!] voksende, skatteydende befolkningsstand!”¹²⁴

Oksbøllejren har i dag knap 700 medarbejdere og har siden da været en af Varde kommunes største arbejdspladser.

Hvad angik naturens fremtidige tilstand fik pessimisterne ikke ret, idet naturen i sidste ende blev en af vinderne. Forsvarets og Klitvæsnetts interesser sikrede et stort sammenhængende naturområde på 1.840 hektar, som i dag rummer en stor bestand af kronvildt. Ganske vist indeholder arealet utallige kørespor fra Forsvarets kampvogne, men ikke de frygtede bombekraterer, der er henvist til det større og ældre øvelsesareal på Kallesmærskhede, hvor blandt andet artilleriets nedslagsområder findes. En eventuel større udstykning til sommerhuse ville utvivlsomt have haft større negative konsekvenser for både natur og fortidsminder i området, ligesom den ville have medført en lukning af området for offentligheden. Således fik daværende forsvarsminister Victor Gram ret i, “*at det ikke var nogen tragedie*”, fordi man ved at ekspropriere til Forsvaret ville bevare naturen, mens den ville gå tabt, hvis den blev til sommerhusgrunde.

Når det kommer til den økonomiske side af sagen havde Forsvarsministeriet i 1965 skønnet, at prisen for ekspropriationen ville blive på 15-20 millioner

kroner. Dette beløb var Skræppenborg-Nielsen øjeblikkeligt kritisk overfor, og han mente, det kun ville dække halvdelen. Begge beløb antyder den klassiske forhandling, hvor tilhængerne var forsigtige med at sætte beløbet for højt, mens kritikerne omvendt ikke ville sætte det for lavt. Undervejs fremkom flere kritikere som nævnt med større beløb, der havde til formål at understrege det vanvittige i projektet. Ekspropriationen kom til at koste 45 millioner kroner, hvorfor kritikeren Skræppenborg-Nielsen kom tættere på det endelige beløb, end han måske selv anede.

Hvad angår landbruget i området, så ville det antageligt, hvis det ikke dengang var blevet tvangsafviklet, i dag have været koncentreret på nogle få ejere, om ikke helt afviklet og udstykket til sommerhuse. Landbrugenenes ringe fremtidsudsigter var allerede kendte i samtiden; således gjorde sognerådsformand Egon W. Jensen opmærksom på dette allerede i 1964:

“Der er på denne egn tale om ejendomme, hvor man skal slide fra morgen til aften for at få det til at løbe rundt, og jeg kender flere yngre landmænd, som ser hen til at få ejendomme på bedre jord. I øvrigt er det fortrinsvis ældre mennesker, der har gårdene, og det kan ikke nægtes, at nogle af ejendommene er ved at være forfaldne, hvilket netop skyldes, at planerne har været ventileret gennem så mange år”.¹²⁵

Det var ikke en populær kommentar i 1964, men ikke desto mindre ganske interessant, fordi den antyder, at i hvert fald sognerådsformanden så nye tider forude. Strukturen med de små gårde, der havde været familiens hjem og grundlaget for deres udkomme i generationer, ville da utvivlsomt også have været opløst i dag ganske som de fleste andre steder i landet. I den føromtalte undersøgelse, lavet af studerende ved Den Sociale Højskole i Esbjerg i 1982, regnede man sig frem til, at gennemsnitsalderen for de eksproprierede i 1966 var 53,2 år for mændene og for kvindernes vedkommende 50,3 år. Ydermere var 19,4 % af mændene over 67 år i 1966.¹²⁶ Disse resultater understøtter argumentet om, at man i området i løbet af en periode på måske 10 til 15 år stod over for et generationsskifte, hvor mange af de små landbrug ville være forsvundet.

Alt i alt må man konstatere, at eksproprieringen for mange blev en hård menneskelig proces, men også at kritikerne på de fleste andre punkter generelt viste sig for pessimistiske med hensyn til egnens fremtidsudsigter efter ekspropriationen. Området blev affolket, men ikke afspærret, og vestkystens rekreative områder og den deraf følgende turisme og sommerhusudlejning er i modsætning til, hvad der dengang blev hævdet, i dag meget betydningsfulde økonomiske faktorer for kommunen og for landet.

For forsvaret blev resultatet af ekspropriationerne, at det fik et sammen-

Figur 6. Området skulle fortsat se beboet ud. Her er det Vejers gamle skole, der blev opført i 1900 og fungerede indtil 1964. Bygningen er et godt eksempel på, hvorledes de gamle tomme bygninger tilfører landskabet historie og karakter, når de stadig vedligeholdes. Museet for Varde By og Omegn.

hængende øvelsesområde, hvor man kunne føre en forstærket bataljon i nogenlunde rigtigt rum såvel i bredde som i dybde. Arealet måler således fra Blåbjerg Plantage til Blåvand 21 kilometer og har en bredde på omkring 10 kilometer.¹²⁷ Før lokalsamfundet var resultatet, at de mindre bebyggelser ved Børsmose, Kærgård, Mosevrå, Bordrup, Vejers by og Grærup by, der ikke var landsbyer, men små klynger af huse, helt forsvandt. I dag finder man dog stadig en del af de eksproprierede bygninger i området.

Ingen, der kører igennem det militære øvelsesområde ved Oksbøl tæt ved nogle af landets mest populære turiststeder, undgår således at bemærke dette mærkværdige landskab. De forladte gårde, husmandssteder og huse ligger tilbage, men ikke som da deres ejere forlod dem for mere end 45 år siden, idet

der i årenes løb er fjernet mange bygninger i form af gamle lader, stalde og stuehuse. Alligevel giver de tilbageværende huse et indtryk af et gammelt kulturlandskab, hvilket ikke ville være tilfældet, hvis bygningerne var forsvundet fra landskabet. Dette er blandt andet et resultat af forhandlinger mellem Forsvarets bygningstjeneste og Fredningsplansudvalget i Ringkøbing og Ribe Amter, der ønskede, at området også fremover skulle se beboet ud.¹²⁸ Det tidligere opdyrkede agerland, der dannede grundlaget for mange familiers tilværelse, er nu groet til med selvsåede træer, buske og krat, som igen har trukket vildt til området. Disse områder er i dag offentligt tilgængelige det meste af tiden. Og i dag tænker vel kun de færreste af de tusinder af gæster, der hver sommer passerer gennem området, over de stærke spændinger og følelser, som ekspropriationen af "Eventyrets Land" dengang udløste. Forsvaret bruger stadig flittigt området, der dækker omkring 6.500 hektar, og som dermed er det største og eneste terræn i Danmark, der kan bruges i forbindelse med større militære øvelser.¹²⁹

Noter

- 1 Kayser Nielsen, s. 196. For en mere detaljeret analyse af de lokale modstanderes synspunkter vil jeg henvise til Niels Kayser Niensens artikel "Bemægtigede steder – Ekspropriationen af Eventyrets Land i Vestjylland" i bogen *Steder i Europa* fra 2005.
- 2 Vilslev Petersen, forordet til Thomas Lange "Eventyrets Land" uden side-tal. Udgivet 1994.
- 3 Ibid.
- 4 Iversen, s. 22.
- 5 Lehnemann I, s. 20f. Lehnemann fortalte i et avisinterview, at halvdelen af hans agerjord i Grærup og Børsmose blev eksproprieret af det danske militær til den tyske værnemagt i 1941.
- 6 Kayser Nielsen, s. 169.
- 7 Ipsen, s. 51ff.
- 8 Vestkysten 21. marts 1963: "Er vi købt eller solgt", Ipsen, s. 52 og Kayser Nielsen, s. 170.
- 9 Ipsen, s. 52.
- 10 Vestkysten 21. marts 1963. I artiklen "Er vi købt eller solgt" fortæller Major Schousbo fra kommandantskabet i Oksbøllejren om de militære ønsker, der i hans udlægning var helt i overensstemmelse med forsvarsministe-rens argumentation, at infanteriet nu blev udstyret med moderne pans-rede og bæltedrevne mandskabsvogne, som man ikke ville kunne bruge uden for øvelsesområderne. Lehnemann, s. 13. Se også Ipsen, s. 46.
- 11 Lauridsen, s. 277 og Villaume og Borring Olesen, s. 290.

- 12 Skou, s. 326.
- 13 Folketingstidende 116. årgang, tillæg, bilag 72 fra Forsvarsministeriet af 4. november 1964, spalte 757-58. Se også Vestkysten 21. marts 1963. Lehnemann, s. 13.
- 14 Argumentationen svarer nøje til den, oberstløjtnant Ole Hansen fra Forsvarets bygningstjeneste i Kolding gav ved et protestmøde i Varde Hallen. Referat i Vestkysten 2. december 1964. Lehnemann I, s. 98ff.
- 15 Folketingstidende 116. årgang, tillæg, bilag 72 fra Forsvarsministeriet af 4. november 1964, spalte 761-62.
- 16 Mandatfordelingen i den pågældende periode hidrørte fra valget i november 1960, hvor Socialdemokratiet havde 76, Venstre 38, Konservative 32, Det Radikale Venstre 11, Socialistisk Folkeparti 11 og De Uafhængige 6 mandater, mens Slesvigsk Parti, der ikke spillede nogen rolle i sagen, havde 1 mandat. Det vil sige, at de partier, der bakkede op om NATO-samarbejdet og dermed Forsvaret, sad på 157 mandater.
- 17 Folketingstidende 116. årgang, tillæg, bilag 72 fra Forsvarsministeriet af 4. november 1964, spalte 757-58.
- 18 Finansudvalget behandler normalt kun finansloven og tillægsbevillingsloven samt statsrevisorernes endelige betænkning over statsregnskabet. Udvalget behandler herudover et stort antal bevillingsansøgninger fra ministre. Hvis Finansudvalget tiltræder bevillingsansøgningen, er ministeren stillet, som om hele Folketinget havde givet sit samtykke. Kilde: www.ft.dk.
- 19 Kayser Nielsen, s. 171.
- 20 Folketingets Årbog 1953-54, s. 341ff.
- 21 Danmarks Riges Grundlov, www.grundloven.dk § 73 stk. 1, 2 og 3.
- 22 Folketingets Årbog 1963-64, s. 299.
- 23 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2186. Forsvarsminister Victor Gram: "Jeg vil dog gerne gøre opmærksom på, at vi fra Forsvarets side allerede i sommeren 1962 har ført forhandlinger, således at en række myndigheder og personer, herunder de af forslaget berørte 2 kommuner, er blevet orienteret om forslagets omfang og art. Det vil sige, at det på et meget tidligt tidspunkt er blevet ført omfattende forhandlinger og drøftelser om dette problem, således at man ikke med rimelighed kan påstå, at vi er gået stille med dørene eller har forsøgt at luske os frem."
- 24 Vestkysten: "Er vi købt eller solgt?", 21. marts 1963. Lehnemann I, s. 13 og Vestkysten: "Oksbøl-ekspropriationerne til videre forhandling", 1. halvdel af november 1964.
- 25 Kayser Nielsen, s. 172, se også Hestbech, s. 104.
- 26 Vestkysten, 1. halvdel af november 1964. Lehnemann I, s. 34ff.
- 27 Ibid.

- 28 Vestkysten: "Vi vil ikke gå frivilligt", 17. november 1964.
- 29 Hestbech, s. 104. Af undersøgelsen, der ganske vist kun gælder for Vejersområdet, der lå i Ho-Oksby kommune, fremgår det, at ekspropriationen delte sindene. Det samme fremgår blandt andet af debatterne i aviserne.
- 30 Vestkysten, 21. marts 1963: "Er vi købt eller solgt" i Lehnemann I, s. 13ff samt Kayser Nielsen, s. 193.
- 31 Et kort resume af 1. og 2. behandling af sagen finder man blandt andet i Folketingets Årbog 1964-65, s. 600ff.
- 32 Læserbrev: "En årsag" i Vestkysten, 3. december 1964. Lehnemann I, s. 106.
- 33 Folketingstidende 116. årgang, tillæg, bilag 72 fra Forsvarsministeriet af 4. november 1964, spalte 757-58.
- 34 Folketingstidende 116. årgang, 11. december 1964, spalte 1692.
- 35 Ibid.
- 36 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2170.
- 37 Man finder i aviserne adskillige eksempler på bekymring over naturen, for eksempel fire læserbreve i Vestkysten, 19. november 1964.
- 38 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2168.
- 39 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2169.
- 40 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2170-71.
- 41 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2169.
- 42 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2171.
- 43 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2172.
- 44 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2173.
- 45 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2173f.
- 46 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2173.
- 47 Ibid.
- 48 Vestkysten, 12/12 1964: "Udvidelserne gennemføres næppe i planlagt omfang". Lehnemann I, s. 117f.
- 49 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2174.
- 50 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2175.
- 51 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2176.
- 52 Ibid.
- 53 Vestkysten, 13. november 1965: "Eventyrets land". Lehnemann I, s. 140ff.
- 54 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2177.
- 55 Ibid.
- 56 Ibid.
- 57 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2179.
- 58 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2180.
- 59 Vestkysten 14. juli 1966: "Ekspropriationerne ventes påbegyndt om et halvt år". Lehnemann I, s. 203.

- 60 Dengang var Christiania-problematikken omkring Bådmandsstrædes Kaserne ukendt fremtid; måske havde Socialdemokratiet og de borgerlige partier haft mindre travlt med at rømme de københavnske kaserne, hvis de havde kendt den senere udvikling.
- 61 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2165.
- 62 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2165, 2166.
- 63 Borris Skydeterræn, Drifts- og plejeplan 2013-2027. www.forsvaret.dk.
- 64 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2181-82.
- 65 Folketingstidende 116. årgang, 1. juni 1965, spalte 5890.
- 66 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2181.
- 67 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2182.
- 68 Folketingets årbog 1964-65, s. 602.
- 69 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2186 og Folketingstidende 116. årgang, 1. juni 1965, spalte 5888.
- 70 Folketingstidende 116. årgang, 1. juni 1965 spalte 5889.
- 71 Kayser Nielsen, s. 171. NB! Gyldenkrone var oberstløjtnant og ikke oberst.
- 72 Vestkysten, efteråret 1964: "Udvidelsen af Oksbøllejrens skydeområde". Lehnemann I, s. 32.
- 73 Vestkysten, 19. november 1964: "Radikal Ungdom i Ribe udtaler". Lehnemann I, s. 39.
- 74 Vestkysten, 25. november 1964: "Vi vil blive, hvor vi er". Lehnemann I, s. 71.
- 75 Vestkysten, 21. marts 1963: "Er vi købt eller solgt? Lehnemann I, s. 13. Se også Landsbladet, 15. maj 1965: "Nu vil de have klar besked". Lehnemann I, s. 133.
- 76 Landsbladet, 15. maj 1965: "Nu vil de have klar besked". Lehnemann I, s. 133.
- 77 Vestkysten, 12. december 1964: "Udvidelserne gennemføres næppe i planlagt omfang". Lehnemann I, s. 117.
- 78 Vestkysten, 13. november 1965: I "Eventyrets land" citerer forstander Arne Overby det konservative medlem af finansudvalget Jørgen Jensen for, at flytningen til klitplantagerne ikke kunne komme på tale, fordi Forsvaret allerede disponerede over disse områder, som anvendtes til blandt andet opmarchområde med videre. Lehnemann I, s. 140ff.
- 79 Folketingstidende 116. årgang, 27. januar 1965, spalte 2166.
- 80 Finn-Jensens læserbrev i Vestkysten, (efteråret 1964). Lehnemann I s. 32ff.
- 81 Vestkysten, sikkert december 1964, leder: "Eventyrtågen". Lehnemann I s. 119.
- 82 Vestkysten, 27. november 1964: "Forsvaret: Vi vil holde åbent hus for Danmarks befolkning." Lehnemann I, s. 80.

- 83 Vestkysten, 2. december 1964: "Forsvarets redegørelse ved protestmøde i Vardehallen." Lehnemann I, s. 103.
- 84 Vestkysten, 16/12 1964: "Vestjyder klager til ombudsmanden". Lehnemann I, s. 123ff.
- 85 "To kirker skal dø", digt af Peter Vejrup omkring 1970. Lehnemann II, s. 151.
- 86 Læserbrev i Vestkysten, 25. november 1964: "Til kulturministeren". Lehnemann I, s. 75.
- 87 Læserbrev i Vestkysten, 27. november 1964: "Eventyrets Land". Lehnemann I, s. 83.
- 88 Skrivelse fra Vestjysk Forening/Robert Hove, 5. december 1965. Lehnemann I, s. 243ff.
- 89 Udateret indlæg i Vestkysten. Lehnemann II, s. 38f.
- 90 Vestjysk forening. Brev 23. maj 1966.
- 91 Vestkysten, 28. juli 1967: "Vestjysk forening overlader til lodsejerne at anlægge retssag". Lehnemann I, s. 270ff.
- 92 Jyllands-Posten, 28. juli 1967: "Lodsejerne afgør, om de vil anlægge en retssag". Lehnemann I, s. 273f.
- 93 Vestkysten, 28. juli 1967: "Vestjysk forening overlader til lodsejerne at anlægge retssag". Lehnemann I, s. 270ff.
- 94 Vestkysten, 8. november: "Utilfredshed hos sommerhusbeboerne over erstatningerne". Lehnemann II, s. 65. Vestkysten, 6. februar 1970: "Nej til 620.000 kr. – sættes ud". Lehnemann II, s. 161.
- 95 Lehnemann I, s. 7.
- 96 Besigtigelse 30. juni 1966. Lehnemann I, s. 192f.
- 97 Kristiansen med flere, 1982, s. 4.
- 98 Vestkysten, 15. juli 1966: "Militæret regner med overtagelse 1. november 1967". Lehnemann I, s. 206ff.
- 99 Vestkysten, lederartikel 1966. Lehnemann I, s. 169f, s. 188f og s. 194f. De 62 millioner indbefattede også anlæggelsen af en ny omkørselsvej til anlået 15 millioner kr., som Forsvaret dog ikke mente, ville blive nødvendig, fordi den eksisterende vej altid ville være åben, hvorfor den ikke optrådte i deres beregninger. Lehnemann I, s. 205f. Alligevel var modstandernes beløb forudsigeligt højere end Forsvarets og forsvarsministerens lidt for forsigtige skøn.
- 100 Jyllands-Posten, 15. juli 1966: Lehnemann I, s. 202.
- 101 Ploug og Jepsen 2006.
- 102 Vestkysten, 31. marts 1967. Lehnemann I, s. 257.
- 103 Jyllands-Posten, cirka maj 1967: "Oksbøl-ekspropriationerne". Lehnemann I, s. 257.

- 104 Jyllands-Posten, cirka maj 1967: "Oksbøl-ekspropriationerne". Lehnemann I, s. 258.
- 105 Kayser Nielsen, s. 194.
- 106 Vestkysten, 13. juli 1967: "Oksbøl-ekspropriationerne blev indledt i formiddag". Lehnemann I, s. 266.
- 107 Vestkysten, 14. juli 1967: "Lodsejerne tilfredse med erstatningsbeløbene". Lehnemann I, s. 267.
- 108 Jyllands-Posten, 31. oktober 1968: "Enkelte lodsejere i Oksbøl-området må blive til marts". Lehnemann II, s. 64.
- 109 Landsbladet, 23. januar 1970: "Landsretten godkendte ekspropriationen i Oksbøl". Lehnemann II, s. 153.
- 110 Lehnemann II, blandt andet s. 158, s. 159, s. 164 og s. 178 og Lehnemann I, s. 201.
- 111 Ipsen, s. 54.
- 112 Kayser Nielsen, s. 194.
- 113 Ekspropriationer 1967-69, A 339 Kasse A, Blåvandshuvs Lokalhistoriske Arkiv, Oksbøl.
- 114 Se for eksempel Lidegaard, s. 332.
- 115 Hestbech, s. 105. Se også omtale i Vestkysten, 15. februar 1969: "Henvendelse til forsvarsministeren om forskelsbehandling i Oksbøl". Lehnemann II, s. 108, s. 79 og s. 63.
- 116 Kristiansen, s. 71.
- 117 Kristiansen, s. 66.
- 118 Jyllands-Posten, 31. oktober 1968: "Enkelte lodsejere i Oksbøl-området må blive til marts". Ifølge Jyllands-Postens artikel havde kun otte af de hidtil 340 eksproprierede anket erstatningsstørrelsen til overtaksationskommissionen, og der var således indgået forlig med 98 % af lodsejerne. Lehnemann II, s. 64.
- 119 Avisudklip fra privat scrapbog, formentlig af Vestkysten: "Fra grænse til grænse", dateret 26. december 1967.
- 120 Kristiansen, s. 42.
- 121 (Vestjysk) Aktuelt (udateret), "Oksbøl-grundejere anlægger sag". Lehnemann I, s. 176.
- 122 Vestkysten, 13. november 1965: "Eventyrets land". Lehnemann I, s. 143.
- 123 Se for eksempel *Kontur. Kommunale nøgletal for udvikling i region Syddanmark*, Varde 2009. Her fremgår det, at 11 % af alle overnatninger i Region Syddanmark finder sted i Varde Kommune, hvilket vil sige godt tre millioner overnatninger per år, og at 25 % af alle sommerhuse i Region Syddanmark ligger i Varde Kommune.

- 124 Landsbladet, 15. maj 1965: "Nu vil de have klar besked". Lehnemann I, s. 135ff.
- 125 Vestkysten, 1. halvdel af november 1964: "Oksbøl-ekspropriationerne til videre forhandling". Lehnemann I, s. 34f.
- 126 Kristiansen, s. 37.
- 127 Ipsen s. 56.
- 128 Vestkysten, 26. august 1969: "Ekspropriations-området skal stadig se beboet ud". Lehnemann II s. 132.
- 129 www.forsvaret.dk.

Trykte kilder

- Buhl, E: "Tiden 1945-79". I Ipsen, Leif G. (red.): *Oksbøllejren gennem 50 år, Kommandantskabet i Oksbøllejren*. Oksbøl 1979, s. 45-62.
- Folketingets Årbog*, 105. årgang, 1953-54.
- Folketingets Årbog*, 106. årgang, 1954-55.
- Folketingets Årbog*, 115. årgang, 1963-64.
- Folketingets Årbog*, 116. årgang, 1964-65.
- Folketingstidende*, 115. årgang, 1953-54.
- Folketingstidende*, 125. årgang, 1963-64.
- Folketingstidende*, 126. årgang, 1964-65.
- Hestbech, Helle Stougaard og Lasse Bisbjerg Nielsen: "Eksproprieringen af Vejers". *Mark og montre. Årbog for Ribe Amts museer*, 2003, s. 103-07.
- Iversen, Iver: "Fra Danmarks far west (1884)". I Qvesel, Hans (udg.): *Vestjyske skildringer*. Ribe 1980, s. 42-54.
- Lange Thomas: *Eventyrets land. Et billede af livet og naturen ved Blåvandshuk*. Oksbøl 1994.
- Lauridsen, John T. m.fl.: *Den kolde krig og Danmark*. København 2011.
- Lehnemann, Lydik Andreas: *Ekspropriationen af Eventyrets Land – breve og udklip m.v.*, bnd. 1-2. Nørre Nebel 1976-77.
- Lidegaard, Bo: *Jens Otto Krag*, bind II 1962-78. København 2002.
- Lovtidende for Kongeriget Danmark*, Afd. A, årgang 1954.
- Lovtidende for Kongeriget Danmark*, Afd. A, årgang 1964.
- Miljøministeriet: *Klitler, kanoner og kronvildt. Oxbøl statskoudistrikt og Oksbøllejren*. København 1994.
- Nielsen, Niels Kayser: *Steder i Europa. Omstridte byer, grænser og regioner*. Århus 2005.
- Petersen, Bent Vilslev: "Sandet, vandet og engene". I Lange, Thomas: *Eventyrets land. Et billede af livet og naturen ved Blåvandshuk*. Oksbøl 1994.
- Ploug, Mariann og Palle Uhd Jepsen: *Vejers*. Varde 2006.
- Ploug, Mariann og Palle Uhd Jepsen: *Blåvand*. Varde 2009.

Skou, Kaare R.: *Dansk Politik fra A-Å*. København 2010.

Villaume, Poul og Torsten Borring Olesen: *I blokopdelings tegn 1945-1972. Dansk udenrigspolitik historie*, Bnd. 5. København 2005.

Utrykte kilder:

Kristiansen Jette m. fl.: *En ekspropriation og den følger. Rapport DSH/E 1979*.

Utrykt rapport fra Den Sociale Højskole i Esbjerg.

Blåvandshuk lokalhistoriske arkiv A339 Kasse A-C, Ekspropriationer 1967-69. Scrapbog, privat eje.

Internetkilder:

Forsvar for naturen. Oksbøl Skyde – og Øvelsesterræn. Drifts og plejeplan 2012-2026. Forsvarets bygnings- og etablissemments tjeneste. Uden år. www.forsvaret.dk

Forsvar for naturen. Borris Skydeterræn. Drifts og plejeplan. 2013-2027. Forsvarets bygnings- og etablissemments tjeneste. Uden år. www.forsvaret.dk

Summary

This article is about the expropriation and nationalization of 1,840 hectares of land to the Danish Defence (Danish Army) from 1964 to 1970 – a governmental decision that sent more than 100 families out of their homes where some had been living for generations. The Danish foreign and security policy in the early sixties meant that the Danish Army needed more space and that space was found in the southwest of Jutland.

The article analyzes the short, but fierce debates in *Folketingets Finansudvalg*, where the decision was made, because the government, the Ministry of Defence and the army knew that time was short. The debates show that only one political party, *Socialistisk Folkeparti*, totally opposed the idea, primarily because of their reluctant attitude towards the Danish Army and military as such. From this party came also the only support to the local inhabitants in their struggle for private property and their homes. The other parties were keen to secure and fulfil the Danish contractual obligations to the North Atlantic Treaty Organization (NATO), which amongst other things meant that the Danish Defence budget was raised considerably and consequently that the Danish Army needed more space for military exercise.

In the article it is shown, why the opponents to this nationalization did not succeed in protesting against what they felt was a violation of their state-law secured rights. So the local population was split in their views on the expropriation, and this lack of unity along with its insufficient legal power paved the way for the national acquisition of the area. The local authorities were also

conflicted about the matter; in Aal Commune the Parish Council Chairman welcomed the Danish Defence's increased commitment in the area. According to him this would create more employment, and at the same time he saw no future for the small farms on the light sandy soils of the area. On the contrary, his colleague in Ho-Oksby Commune feared that extended military activity in this area along the Danish West coast would cut it off from the rest of the country and eventually make living and tourism in that area next to impossible.

The expropriation was carried out in a couple of years and the former farmland was depopulated. To some of the local inhabitants the expropriation became a bitter and despaired fight against the authorities, while others had their property reparations and started over again.

Today, many years later, a lot of the empty granges and houses remain in the landscape as evidence of this struggle, in which national interests prevailed over private property rights, because "*the end justifies the means*" as a member of the Danish Parliament and supporter of the military expropriation put it.

And, ironically, wild nature and the south-western landscape have won back what the farmland lost – a development that the most pessimistic predictions could not foresee. Today the area is a landscape marked by the military exercises and the presence of the Danish Defence, but at the same time it is an open landscape for the pleasure of the local inhabitants in the neighbouring areas and to the many tourists of the Danish West coast.

Forfatterpræsentation

John V. Jensen er museumsinspektør på Museet for Varde By og Omegn siden 2005. Han er forfatter til en række artikler om blandt andet besættelsesårene og ikke mindst de tyske flygtninge i Danmark mellem 1945 og 1949.